

જીવનિક

વર્ષ : 21 * અંક : 7 * એપ્રિલ 2019 * ક્રિ. ₹ 15

અંતરિક્ષમાં 'મિશન શક્તિ'

શ્રી કુમાર પ્રશાંતની ત્રિદિવસીય વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠી

‘આખ્યાન : કુંવરભાઈનું માપેરું અને
પૂતળીભાઈનું’ વિશે દીપક મહેતા

જીવન-ઉત્કર્ષ વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ટીયાં
પ્રજ્ઞાયક્ષુ આર. પી. સોનીનું વક્તવ્ય

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તત્ત્વી કુમારપાળ ડેસાઈ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાઈની બાજુંાં, બંધુસમાજ સોસાયરી સામે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજ્ય ઓફસેટ,
સી-૧૨, બંસીધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુર, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

ઇંટક ટિક્કેત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-

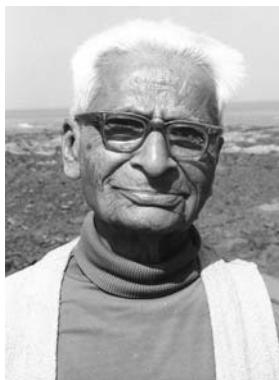
લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. ઓ.થી જ મોકલવું.

વિશ્વાસ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાયદ્રેષ્ટ)

[અહીં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની છે.]

ગુજરાતને નટધર મળશે કયારે ?

ઇ એપ્રિલ એ ચંદ્રવદન મહેતાનો જન્મદિવસ. વિશ્વકોશ દ્વારા શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા સ્મારક સમિતિ દ્વારા ચંદ્રવદન મહેતા ઓવર્ડ, વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠી અને ગ્રંથપ્રકાશન કરવામાં આવે છે એ સમર્થ પ્રતિભાની નટધરની કલ્પના ક્યારે સાકાર થશે ?

ગુજરાતના પ્રતિભાવંત સર્જકોનો વિચાર કરીએ ત્યારે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાનું સ્મરણ થતાં આવો અનુભવ થાય છે. સાહિત્ય, નાટક અને રંગભૂમિના ક્ષેત્રે એમનું ચિરંચુવ પ્રદાન છે, તો રાજકારણ અને સંસ્થા-સંચાલનમાં એમની યશસ્વી કારકિર્દી હતી. સમર્થ વક્તા

અને વિશિષ્ટ સંશોધક હતા. આવા બહુઆયામી વ્યક્તિત્વના એકાદ પાસાને જ આપણો જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સમગ્ર વ્યક્તિત્વ જોઈએ ત્યારે જ ચંદ્રવદન મહેતાની ભવ્ય પ્રતિભાનો જ્યાલ આવે.

ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ થાય એ ચંદ્રવદન મહેતાની એકમાત્ર લગની હતી. ગુજરાતમાં નટધર સર્જય એવી એમની ઈચ્છા હતી. નાટ્યલેખન, નાટ્યશાસ્ત્રવિદ્ય, નટદિગદર્શક અને નાટ્યવિદ્યાના અધ્યાપક એમ નાટ્યપ્રવૃત્તિના સઘણા ક્ષેત્ર પર એમની પ્રતિભા વિકસેલી હતી. એમનાં નાટકનું પ્રધાન લક્ષ્ણ અભિનયતા અને અભિનયને અનુકૂળ એવી વિપુલ સામગ્રી એમાં સાંપડતી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્યને ચંદ્રવદન મહેતાનું શ્રેષ્ઠ અર્પણ તેમણે ઊભી કરેલી વિશાળ નાટ્યસૂચિ છે. વિવિધ વસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ અને શૈલી ધરાવતાં ફગલાબંધ નાટકો તેમણે આપ્યાં. સામાજિક, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, અર્ધઐતિહાસિક, ચરિત્રાત્મક, ચિંતનાત્મક, પ્રહસન, ટ્રેજી, રેલિયોરૂપક, ફીચર, અનુવાદ, મૌલિક, ઉત્પટંગ, બનન્તી, એકાંકી, દ્વિઅંકી, બહુઅંકી, ગદ્યાત્મક, પદ્યાત્મક, ગદ્યપદ્યાત્મક, સાક્ષરી, ગ્રામીણ એમ અનેક વિષય, પ્રકાર અને શૈલીનાં નાટકો આપીને તેમણે ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને રંગભૂમિને ન્યાલ કરી દીધાં છે. પોણોસો જેટલી તેમની સાહિત્યકૃતિઓમાં અર્ધોઅર્ધ સંખ્યા નાટકોની છે. નેવું વર્ષના આયુષ્પત્રમાં સિસેર વર્ષ સુધી તેમણે રંગભૂમિની સેવા કરી. નાટક એટલે ચંદ્રવદનભાઈ અને ચંદ્રવદનભાઈ એટલે નાટક એમ કહી શકાય.

તેમની નાટ્યસૂચિ નાટક અને રંગભૂમિના અત્યાસને લગતી ગંજાવર કાર્યશિબિર (વર્કશૉપ) જેવી છે. નાટક અને થિયેટરનાં વિવિધ અંગોના અભ્યાસની પુષ્ટણ સામગ્રી તેમાંથી મળી રહે તેમ છે. તેમનાં નાટકોને લક્ષ્ણમાં રાખીને સંવાદો, તેમાં પ્રયોજિયેલ

ગાધ, કવિતાનો નાટ્યમાં થયેલો ઉપયોગ વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા થઈ શકે. તખ્તાની પલટાતી તરકીબોની દણિએ પણ ચંદ્રવદનનાં નાટકોનું વિશ્વેષણ કરવા જેવું છે. ચંદ્રવદનનાં નાટકો આમ નટ અને દિગ્દર્શકની માફિક સાહિત્યના અભ્યાસીને પણ પડકારડુપ છે.

‘લાલિયા પરાપર’ જેવા પ્રયોગોથી ચંદ્રવદનને અવૈતનિક રંગભૂમિની જેછાદ શરૂ કરી હતી. ‘આગામી’ના પ્રયોગોએ નવી રંગભૂમિની હવા જમાવી. મુનશીનાં ‘પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર’ અને ‘કાકાની શરી’ જેવાં નાટકોના પ્રયોગોએ નવી રંગભૂમિની જડ મજબૂત કરી. નાટ્યસર્જનમાં મુનશી અને ચંદ્રવદન સમાન્તર ચાલતા હતા. પણ મુનશીનું નાટ્યલેખન અટકી ગયું, તે પછી ત્રણ દાયક સુધી ચંદ્રવદનનું ચાલુ રહ્યું. ગુજરાતી નાટ્યકારોમાં સાહિત્ય અને રંગભૂમિ બંને ક્ષેત્રો એકસાથે સંકિય રહીને સાહિત્યસર્જનની સાથે નાટ્યકલાનો ઉત્કર્ષ સાધી આપનાર કોઈ હોય તો તે એક અને અંગેડ સાહિત્યકાર ચંદ્રવદન છે.

મુંબઈમાં લેખકોનું કલમમંડળ ઉર્ફે ભેણમંડળ ચાલતું. તેના તરફથી ‘આગામી’ નાટક ભજવવાનો ઉપકમ હતો. દર રવિવારે લેખકો ગોવાલિયા ટેક પરની ફેલોશિપ હાઈસ્કુલમાં મળતા. તેમાં ચંદ્રવદન ઉપરાંત ભાનુશંકર વ્યાસ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ધનસુખલાલ મહેતા, વિલોચન ધ્રુવ, યજેશ શુક્લ, જમુભાઈ દાણી, જિતુભાઈ મહેતા વગેરે હતા. ઉમાશંકર અને સ્નેહરિષ્ણ પણ અવારનવાર આવી ચડતા. દીનાબહેન, મહેન્દ્ર મેઘાણી, કેશવ ધોરડા, મધુસૂદન વ્યાસ અને ધીરુભાઈ ઠાકર સહુ નાટકને કારણે જોડાયેલાં. ધનસુખલાલ-બાપરજી, સરલાબહેન બેનર્જી-રૂખી, મહેન્દ્ર મેઘાણી-નારણા

અનુક્રમ

ગુજરાતને નટધર ક્યારે મળશે ?	૩	કુમારપાળ દેસાઈ
ટપકાનું અસ્મિતા પર્વ	૬	રક્ષા મ. વ્યાસ
રાષ્ટ્રપિતા ચંધીસખાનનો દેશ	૮	પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અંતરિક્ષમાં મહાશક્તિ	૧૧	કિશોર પંડ્યા
ગોત્ર	૧૫	કાલિન્દી પરીખ
આ સૂર્ય ઢંકાયેલો રહેશે ?	૧૭	રમેશ બાપાલાલ શાહ
પેલિએટિવ કેર —		
એક સર્વાંગી સારવાર	૨૦	ડૉ. ગીતા જોશી
એક અનન્ય મૈત્રી	૨૩	સોનલ પરીખ
વિજ્ઞાન-વિશ્વ	૨૭	કિશોર પંડ્યા
દિલ કો સુકૂન મિલે !	૨૮	કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ
ગુજરાતી વિકિઝોતનો કાર્યશિબિર	૩૨	અનંત રાઠોડ
વિશ્વકોશવૃત્ત	૩૪	—

અને ચંદ્રવદન રામયરણ લૈયાનું પાત્ર ભજવતાં. ધીરુભાઈ ઠાકર કોલબોય બનતા. રિયાજની પહેલાં અને પછી ટોળટપ્પાં અને છદ્મમશકરી ચાલે, પણ રિયાજ દરમિયાન પૂરી શિસ્ત પળાય. બહારના કોઈને એમાં વિક્રેપ કરવાનો અવિકાર નહીં.

એક વાર ચાલુ રિયાજે એક પ્રતિષ્ઠિત સજજન આવી ચડ્યા. ચંદ્રવદને બધા કળાકારોને જ્યાં હતા ત્યાં અટકી જવાનું સૂચયું. બધાને મુંગામંતર થયેલા જોઈને પેલા સજજને કહ્યું, ‘ચલાવો, ચલાવો, અટકી કેમ ગયા?’ ચંદ્રવદન કહે, ‘ચાલે છે ને. આ ઉકમણાનો સીન છે.’ પેલા સદ્ગૃહુસ્થ તરત પાણ વળી ગયા.

આટલી સંખ્યામાં લેખકો એકત્ર થઈને નાટક ભજવે એ ઘટના નોંધપાત્ર છે, પણ એથી વિશેષ, એ લેખકોએ ન્યૂ ઇરા સ્ક્રીલમાં ૪-૫ નાઈટ અને પછી ભાંગવાડી થિયેટરમાં સતત ૮-૧૦ નાઈટ સુધી ‘આગાડી’નો પ્રયોગ કર્યો તે ગુજરાતી રંગભૂમિના ઈતિહાસમાં શક્વર્તી ઘટના ગણાવી જોઈએ. ચંદ્રવદન અને તેમની મંડળીએ પ્લેટફોર્મના દર્શયમાં તત્કાળ ઉપજાવી કાઢેલા (ઇમ્પોવાઈઝડ) સંવાદોનો પ્રયોગ કરેલો અને તેને કારણે નાટકે સારુ આકર્ષણ જમાવેલું. તે પછી ત્રણ દાયકા બાદ બનન્તી(હેપનિંગ)નો પ્રયોગ આપકી રંગભૂમિ પર પ્રયત્નિત થયો. તેમાં બોલનારની હાજરજવાબી અને ઉપજાઉ ભેજાની કસોરી થાય છે. નવી રંગભૂમિની આ એક ખાસિયત ગણાઈ છે. ઇમ્પોવાઈઝેશન એક રીતે જોતાં સમર્થનું સાધન ગણાય. અભિનયની તાતીમ માટે ‘માઈમ’ની માફક તે ઉપયોગી ગણાય. પરંતુ અભિનયના પ્રકાર તરીકે તેનો સમાવેશ થઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

ચંદ્રવદનનું મોઢું પ્રદાન સાહિત્ય, નાટક અને રંગભૂમિના ક્ષેત્રે છે. જે જમાનામાં ગુજરાતી નાટક રંગભૂમિથી દૂર પરી ગયું હતું અને રંગભૂમિ પ્રેક્ષકોની બદ્ધ રુચિને પંપાળવામાં પરી હતી, તે વખતે ચંદ્રવદને નાટક અને રંગભૂમિને પરસ્પર નજીક લાવીને મૂક્યાં. નાટકની ભજવણીમાં તે નવી હવા લાવ્યા. કૃત્રિમ અભિનય, સીનસીનેરીની જાક્રમાળ અને બિનજરૂરી વાગાડંબર તથા નાચગાનમાં રાચતી જૂની ધંધાદારી રંગભૂમિની સામે તેમણે કુદરતી હાવભાવ, વાસ્તવિક દર્શ્યો અને સાહિત્યિક સુગંધવાળા નાટ્યપ્રયોગો કરી બતાવતી નવી રંગભૂમિની સ્થાપના કરી, તે એમનું જીવનકાર્ય - મિશન બની રહ્યું.

ગુજરાતી થિયેટરની પરંપરામાં તેમણે એક મોટો સુધારો એ કર્યો કે સ્ત્રીપાત્રો સ્ત્રીઓ જ ભજવે એની જોરદાર હિમાયત કરી અને વિરોધ છતાં પોતે એનો અમલ કરી બતાવ્યો. નાટકના ધંધા પ્રત્યે શિષ્ટ સમાજને સૂગ હતી અને નાટક ભજવનારની મથરાવટી મેલી હતી. તે છાપ એમણે સંસ્કારી કુટુંબનાં યુવક-યુવતીઓ પાસે નાટક ભજવાવીને દૂર કરી. ચંદ્રવદને નાટકની પ્રવૃત્તિને સાચી સંસ્કારપ્રવૃત્તિ બનાવી. તેનું કેન્દ્ર કોલેજો બની. તેમની નવી રંગભૂમિ માટેની રુંબેશે ગુજરાતમાં નાટક-રંગભૂમિ અને તેના કળાકારને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા આપાવી.

ગુજરાતમાં ઉચ્ચ સ્તરે નાટ્યશિક્ષણનો આરંભ કરવાનું માન પણ ચંદ્રવદનને છે. ત્રીસના દાયકા દરમિયાન અને તે પછી વર્ષો સુધી તેમણે નટ્યરની ટહેલ નાખેલી. નાટક

(અનુસંધાન ૧૦મા પાને)

ટપકાનું અસ્મિતા પર્વ

૨૦૧૮ના વર્ષમાં ૧૧ એપ્રિલથી ૧૮ મે દરમિયાન યોજાનારી ૧૭મી લોકસભાની સામાન્ય ચૂંટણીઓ ઉઠ દિવસોનો પ્રસારકાળ ધરાવે છે. તે સાથે ભારત સરકારનાં ચાર રાજ્યો અનુકૂમે અરુણાચલ, આંધ્રપ્રદેશ, ઓડિસા અને સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ પણ યોજાનાર છે. આ બંને ઘટનાઓને સંયુક્ત રીતે જોઈએ તો તે ૧૮૮૮માં ઈલેક્ટ્રોનિક વોટિંગ મશીનો (EVM) દાખલ થયા પછીની લાંબામાં લાંબાં ચૂંટણી બની રહેશે. અલબત્ત ૧૮૫૧-૫૨ની પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણી ૨૫ ઓક્ટોબર, ૧૮૫૧થી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૨ સુધીનો કાર્યકાળ ધરાવતી હતી પણ સ્વતંત્ર ભારતની આ સામાન્ય ચૂંટણીએ ચૂંટણીલક્ષી કાર્યો સૌપ્રથમ વાર જ અમલમાં મૂક્યાં હતાં. આજે પ્રશ્ન એ છે કે ઈવીએમ મશીનો છતાં આટલો લાંબો કાર્યકાળ શા માટે? સાત તબક્કાઓનું મતદાન શા માટે? મતપત્રકોની સાચવણી અને ગણતરીનું અટપું કામ તો ઈવીએમ મશીનો કરી આપવાનાં છે તો પછી આટલો લાંબો સમય કેમ?

આ પ્રશ્નોના કેટલાક જવાબો આ મુજબ છે. ભારત દુનિયાની સૌથી મોટી લોકશાહી ધરાવતો દેશ છે એ વાતથી આપણો સૌ સુવિધિત છીએ. પરંતુ અહીં મહત્વની વાત એ છે કે ચૂંટણી ૨૮ રાજ્યોમાં ફેલાપેલી છે જેમાંનાં ઘણાં રાજ્યોમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ (law and order situation) સંવેદનશીલ છે. જેમ કે, ઝારખંડ, મધ્યપ્રદેશ, ઓડિસામાં માઓવાદી અંજાપો છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં સનાસ્થાને રહેલા તૃશ્મૂલ (કુંગેસ) પક્ષ સિવાય અન્ય પક્ષોના કાર્યકરોની હત્યાના કિસ્સાઓ પંચ સમક્ષ આવેલા હતા. આ અંજાપાભરી સ્થિતિઓને ચૂંટણીપંચ ગંભીરતાથી કાબૂમાં રાખવા પ્રયત્નશીલ છે. ઉદાહરણ તરીકે જમ્બુ-કાશ્મીર જેવું રાજ્ય માત્ર છ લોકસત્ય બેઠકો ધરાવે છે પરંતુ તેનો ચૂંટણી-કાર્યક્રમ હ એપ્રિલથી હ મે સુધીના પાંચ તબક્કાઓ ધરાવે છે. આમ કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિને સુપેરે સંભાળીને નિષ્યક અને ન્યાયી ચૂંટણીઓ યોજવાનો પંચનો પ્રયાસ બેમિસાલ કહી શકાય તેવો છે.

બીજું એક કારણ પણ આમજનતાની આંખોથી ઓળખ રહે છે અને તે છે નવા મતદારો, એવા મતદારો જેઓ સૌપ્રથમ વાર દેશની સામાન્ય ચૂંટણીમાં મતદાન કરવાના છે. ચૂંટણીપંચે જારી કરેલી માહિતી અનુસાર ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ૧૬ લાખ, મધ્ય પ્રદેશમાંથી ૧૪ લાખ અને પશ્ચિમ બંગાળમાંથી ૨૧ લાખ તદ્દન નવા મતદારો (જેઓ પહેલી વાર જ મતદાન કરશે) નાંધાયા છે. ૨૦૧૪ની સામાન્ય ચૂંટણીની તુલનાએ દેશમાં નવા મતદારો ૮ કરોડ જેટલા છે જેમાં માત્ર ૧૮ અને ૧૮નું વયજૂથ ધરાવતા મતદારો દોઢ કરોડ જેટલા છે. આ બધામાં પશ્ચિમ બંગાળ એવું રાજ્ય છે જેમાં સૌથી વધુ સંખ્યા ધરાવતા પ્રથમ મતદારો છે. આમ સમગ્ર દેશમાંથી નવા ઉમેરાતા મતદારોની સંખ્યા પણ પંચની

કામગીરીને લંબાવવાનું એક કારણ બને છે. સાથોસાથ ઈવીએમ અને વીવીપેટ લઈ જતાં વાહનો ક્યાં જાય છે તેની પર નજર રાખવા તેમજ હિંદુચાલનું ધ્યાન રાખવા દરેક વાહનમાં જીપીએસ ફિટ કરવામાં આવશે. ગયા વર્ષે પાંચ રાજ્યોની વિધાનસભાની ચૂંટણી દરમિયાન ઈવીએમ—વીવીપેટ મશીનો ગેરવલ્લે થયાં હોવાની ફરિયાદને લક્ષ્યમાં લઈને પંચે આ પ્રકારની સર્તકૃતા દાખવી છે. જીપીએસ મશીનોથી વાહનોમાંનાં મશીનોનો દુરુપ્યોગ અટકાવી શકાય તે હેતુ છે.

આથી આગળ વધીને ચૂંટણી આચારસંહિતા અમલમાં મૂકીને વૈયક્તિક, સામૂહિક કે વિવિધ રાજકીય પક્ષોના વર્તનને માન્ય ધોરણો અનુસારના રાખવા ચૂંટણીપંચ પ્રયત્નશીલ છે તેમજ આગામી ચૂંટણીમાં સ્પષ્ટ રીતે બે બાબતો પર પંચે પ્રતિબંધની ધોષણા કરી છે. એક, સોશિયલ મીડિયાને આચારસંહિતામાં આવરીને ખોટા સમાચારો, જૂઠી ભાષણભાજ વગેરેને કાબૂમાં લેવા પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. એ જ રીતે મતદાનના બે દિવસ પહેલાં ચૂંટણીપ્રચાર બંધ કરી દેવો તેમજ સૈન્યની કાર્યવાહી તથા સૈનિકોના ફીટાઓ જેવી લશકરી કામગીરીનો પણ પ્રચારના હેતુ માટે ઉપયોગ ન કરવાની ચેતવણી પંચે સૌ પક્ષો અને રાજકીય નેતાઓને આપી છે. આમ જવાનોની, લશકરની અને તેવી અન્ય સંસ્થાઓની કામગીરીનો ઉપયોગ પ્રચાર જેવા હેતુ માટે થઈ શકશે નહીં.

સોશિયલ મીડિયા માટેની આચારસંહિતા છતાં એક રસપ્રદ પાસાની નોંધ આપશે લેવી જોઈશે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સોશિયલ મીડિયા અત્યંત પ્રભાવશાળી સાધન છે. ચૂંટણીને કારણે માહિતી એકત્ર કરતા, તેને અલગ અલગ મથાળા નીચે તારવવા ઘણા માહિતી-પૂર્કોની જરૂર ઊભી થાય છે. એક રાષ્ટ્રીય અંગ્રેજી અખભારની માહિતી અનુસાર આગામી ચૂંટણીની ઝતુ પૂરતા સોશિયલ મીડિયામાં નવી ૧૩,૦૦૦ વ્યક્તિઓની ભરતી કરવાની થશે, બીજા શર્ધોમાં નવી તેર હજાર જોબ ઊભી થશે જેઓ ગૂગલ, ફેસબુક, ટ્રૂવીટર, શેરચેટ, યુટ્યુબ અને ટીક્ટોક જેવા એકમોને વિવિધ પ્રકારની માહિતી એકત્ર કરી આપશે. આમ ચૂંટણી સાવ અલગ અંદાજમાં નવી અને કામચલાઉ નોકરીઓને પણ વેગ આપશે.

આમ સાત તબક્કામાં પ્રસરેલી, લાંબો સમય લેનારી, ૨૦૧૮ની ૧૭મી સામાન્ય ચૂંટણી દેશના ૮૦ કરોડ મતદારો સુધી પહોંચીને, ૧૦ લાખ મતદાન મથકો દ્વારા, ૧૭ લાખથી વધુ વી.વી.પેટનો ઉપયોગ કરીને કાર્યરત બનશે. જેમાં દિવ્યાંગો અને પ્રજાયક્ષુઓ માટે ખાસ સુવિધાઓ ઊભી કરશે; જેમ કે બ્રેઇલ બેલેટ પેપર અને બ્રેઇલ વોટર સ્લિપ. આમ મતદારની પ્રથમ આંગળી પરનું એક નાનકું ઘેરા શ્યામ રંગનું ટપકું મસમોટી સરકારની રચના માટે અનુમતિ આપવા સાથે શાંત કાંતિ દ્વારા ભાવિ સરકારનો માર્ગ પાકો કરશે. આમ એક આંગળી પરનું એક ટપકું શાસનવ્યવસ્થામાં નિષ્ણાયક બની ભાવિ સરકારનો રાહ નક્કી કરનાર અસ્મિતા પર્વ બની રહેશે.

— રક્ષા મ. વ્યાસ

રાષ્ટ્રપિતા ચંદીસખાનનો દેશ

હુનિયામાં ભાડ્યે જ કોઈ સ્થળ હશે કે જે મને ગમી જતું ના હોય. એવી ગમી ગયેલી, મનમાં વસી ગયેલી અને સરસ રીતે વર્ણવાયેલી દરેક જગ્યામાં હજુ થોડા વધારે દિવસ રહી જવાનો વિચાર પણ લગભગ હંમેશાં આવે, પણ એમ રોકાઈ જવાનું હંમેશાં શક્ય બને નહીં. કેટલીયે જગ્યાઓને જોઈને, જાણીને સંતોષ માનું અને મનોમન અને સતત યાદ કરતી રહું છું.

મનમાં વસી ગયેલી આવી એક જગ્યાએ જવાની ઈંચા લાંબા વખતથી હતી, ને તે હમણાં પૂરી થઈ. એ જગ્યા છે મૌન્ગોલિયા નામનો દેશ, કે જે ચીનથી પણ ઉત્તરે આવેલો છે. ભારતથી પાસે લાગે, પણ મારે ન્યૂયોર્કથી જવાનું ને જાણે દૂર ફરી ફરીને, તેથી એક નહીં પણ અનેક આકાશમાં ઉડતાં ઉડતાં જતાં હોઈએ તેવું લાગ્યું.

મેં મારી મુસાફરીને વધારે લાંબા કરેલી, કારણ કે પહેલાં હું કેલિફોર્નિયાનાં કેટલાંક શહેરોમાં થઈને ગઈ હતી, તેથી સોળ કલાકનો તો સમયનો તફાવત થતો હતો.

રાત ને દિવસની વ્યવસ્થા પણ જાણે ભૂલી જવાય, તેવી હાલત થઈ ગઈ. બેજિન્ગમાં દ્વારા કલાક ગાળ્યા પછી મૌન્ગોલિયન ઔરલાઈનનું વિમાન લઈને મુખ્ય શહેર ઉલાનબાતર પહોંચી, ત્યારે મોડી રાતના દોઢ વાગ્યાનો સમય થયો હતો.

મારે માટે આગલા દિવસની સવારનો દસ વાગ્યાનો સમય ચાલતો હતો. તે ભલે, કારણ કે હું ઈસ્પિટ સ્થાને આવી પહોંચી હતી. ને મનોમન હોય તો ઓછી ઊંઘથી ચલાવી લઈ શકાય છે !

ઉલાનબાતરનું વિમાનમથક પૂરું મોઢું છે. કાચનાં મોટાં દ્વારમાંથી બહાર નીકળો એટલે મોટા અક્ષરે મથકનું નામ લખેલું દેખાય — ચિન્ગિસખાન ઔરપોર્ટ. આ દેશના સ્થાપક ગણાતા એ મહાયોદ્ધાને અહીં આ નામે બોલાવાય છે, જોકે જંગિસખાન કે જંગિસખાન જેવા ઉચ્ચાર પણ સંભળાય.

આપણે ઈતિહાસમાં એમ શીખ્યાં હતાં કે ચંદીસખાન લડાઈખોર અને ઘાતકી હતા. એમણે ઘણા પ્રદેશોને તાબે કરેલા ને પછી મેર્કિટ, નાઈમાન, તાતાર, ઉઇધુર વગેરે અનેક જાતિઓને ભેગી કરેલી, જે મૌન્ગોલ પ્રજાને નામે ઓળખાઈ. એમનું જન્મનું નામ તેમુજિન હતું, પણ આ જાતિ-સંગઠન થયા પછી, એમની ચાલીસ વર્ષની ઉમરે, એમને ચંદીસખાનનું બિરુદ્ધ આપવામાં આવ્યું. ઉપરાંત, એ હારેલી પ્રજાઓને આશરો આપતા-

ચંદીસખાન

વિશાળ નગરચોક અને મુખ્ય શહેર ઉલાનબાતર

સાચવતા, તેમજ બૌદ્ધ, મુસ્લિમ, પ્રિસ્ટી ધર્મો વચ્ચે સહિષ્ણુતાનો પ્રચાર કરતા. ૧૨૨૭માં એ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે એમની ઉમર પાંસઠ વર્ષની હતી.

મોન્ગોલિયામાં એ અત્યંત માનને સ્થાને છે, રાષ્ટ્રપિતા ગણાય છે, ને ડેર ડેર એમનાં મોટાં શિલ્પ અને ચિત્રો મુકાપેલાં છે. દેશના વિશાળ સંસદભવનના પ્રવેશ પર જ એમનું ઉત્તમ શિલ્પ તરત ધ્યાન ખેંચી રહે છે. બાજુમાં એમના પૌત્ર કુબલાઈખાન કે જે પછીથી મોન્ગોલિયાના સપ્રાટ બનેલા, એમનું શિલ્પ છે.

ચંદ્ઘિસખાન એમ માનતા કે દરેક મોન્ગોલ પુરુષે ત્રણ કસરતી બાબતોમાં નિપુણ થવું જ જોઈએ – ધોડેસવારી, તીરંદાજ અને ત્યાંની આગવી શૈલીની કુસ્તી. આજે પણ આ મંત્રય મોન્ગોલ સમાજમાં અત્યંત પ્રેરણાદાયક છે અને આ પ્રવૃત્તિઓ પર ખૂબ ધ્યાન અપાનું દેખાય છે. પાંચ-દ્વારા વર્ષના છોકરાઓને સહેજ પણ ગભરાયા વગર ધોડા દોડાવતા અને કુસ્તી કરતા જોઈએ ત્યારે ખરેખર આભા થઈ જવાય. સદ્ગુરૂએ, આવી શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ માટે મોન્ગોલિયા પાસે અતિ વિશાળ ને ખુલ્લી ભૂમિ પણ છે.

મહાદેશ રશિયાની દક્ષિણે અને મહાદેશ ચીનની ઉત્તરે આવેલો મોન્ગોલિયા પણ છે તો ધંધો જ વિશાળ દેશ. લગભગ સોણ લાખ ચો.કિમી. એનું ક્ષેત્રફળ ગણાય છે, ને વસ્તી ? ફક્ત સાડા ત્રીસેક લાખ જેટલી. વસ્તીના ચાલીસેક ટકા લોકો મુખ્ય શહેર ઉલાનબાતર કે ઉલાનબાતોરમાં અને નજીકમાં વસે છે. નોકરી-ધ્યા માટે દેશનું આ જ મુખ્ય સ્થાન છે. દેશનો લગત્વગ પોણો હિસ્સો પર્વતો અને ક્ષેત્રભૂમિનો બનેલો છે. વસ્તીના બીજા ચાલીસેક ટકા લોકો આ હિસ્સામાં વસે છે ને પશુપાલન, પશુઉંઘર અને ખેતીમાં પરોવાયેલા છે.

મોન્ગોલિયાનું મુખ્ય શહેર ઉલાનબાતર આટલું આખુનિક હશે તે જાણ્યું ન હતું. જતાંની સાથે નવાઈ જ લાગી. મોટા રસ્તા, પૂરતી લાઈટો, બધે ચોખ્ખાઈ વગેરે તો વહેલી સવારે વિમાનમથકેથી હોટલ પર જતાં જતાં જ દેખાઈ ગયેલું. હોટલ પણ સરસ, સોફિસ્ટિકેડ અને અદ્યતન. પછી તો શહેરના કેન્દ્રના રસ્તાઓ પર ચાલતાં ચાલતાં નવાં

બંધાયેલાં બહુમાળી મકાનો જોયાં, અસંખ્ય કાઢે અને રેસ્ટોરાં દેખાયાં. ક્યાંક મોટાં બિલબોડ પર ઈલેક્ટ્રોનિક જાહેરાતો જ નહીં પણ સંગીત તથા ફિલ્મ પણ ચાલતી હોય. એ જોવા કે સાંભળવા જાઓ તો ચાલનારાને ઠેસ વાગવાની અને મોટરોના અક્સમાત થવાના.

અચાનક એક ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોરમાં જઈ ચઢી. જોયું તો નીચલા માળ પર પ્રયુર પ્રમાણમાં પાશ્ચાત્ય પ્રસાધન-સામગ્રી વેચાતી હતી, બાજુમાં ઓપલ કમ્પ્યુટર માટેનો કમરો હતો અને પાસે જ સ્થાનિક ઉગાડયેલાં તેમજ પરદેશમાંથી મંગવાયેલાં તાજાં, સુગંધી ફૂલોની માર્કેટ પણ હતી. બીજા માળો પર કપડાં, બૂટ-ચંપલ, રમકડાં, પિતાને પેસ્ટ્રી, ફર્નિચર, ટેલિવિઝન, ઘરગથ્થુ મશીનો — શું શું ન હતું! આ એક જ જગ્યાએ બધું જ મળતું હતું.

એવી જ રીતે, એક-બે જણાને એક સાધારણ બારણામાંથી અંદર જતાં જોઈ હું તોકિયું કરવા ગઈ. એમ કે જોઈએ તો ખરાં શું છે ત્યાં. ઓતારી, એ તો સોનાબજાર હતું. ખૂબ મોટા એક હોલમાં ઘણા બધા કાચના શો-કેસ હતા. દરેકમાં શુદ્ધ સોનાનાં ઘરેણાં ગોઠવેલાં હતાં. દરેક શો-કેસ પાછળ જુદાં જુદાં સ્ત્રી-પુરુષો વેચવા માટે ઊભેલાં હતાં. દરેકની પાસે એક-બે ખરીદનારાં પણ હતાં.

હું કંઈક અવાચક બની હતી, ને કંઈક મુખ બની હતી. કંઈક ધૂપી રીતે રાખેલું હોય તેવું બજાર મને જોવા મળી ગયું હતું. બધી સોનેરી ચમકની સામે અને ઘરેણાંના ઘાટ જોયા કરવાનું મન થતું હતું. થોડાક શો-કેસ પર જરા જરા નજર નાખી. કોઈએ મારા પર ચાંપતી નજર નહોતી રાખી, તેટલું સારું હતું.

— ગ્રીતિ સેનગુપ્તા

(પમા પાનાનું ચાલુ)

હોલમાં ભજવાય તેની સામે તેમનો વિરોધ હતો. દરેક મોટા શહેરમાં નટઘરની સુવિધા ઉપલબ્ધ થાય તે માટે તેમણે ભારે ઊઠાપોડ કરેલો. આ નટઘર એટલે તખ્તો ને પ્રેક્શાગૃહ ધરાવતું થિયેટરનું મકાન માત્ર નહિ; નાટક-ભજવણીની તમામ ગતિવિધિનું કેન્દ્ર, નટ-નટીઓની કલાસાધનાનું કેન્દ્ર, જ્યાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને તેની અસ્મિતાનો પ્રાણ ધખકતો હોય. સ્વરાજ આવ્યા પછી થિયેટરો બંધાયાં, પણ ગુજરાતને લાગેવણે છે ત્યાં સુધી ચંદ્રવદનની સંકલ્પનાનું નટઘર આવવાનું હજુ બાકી છે. જ્યશંકર ‘સુંદરી’ની માફક ગુજરાતના આ આધુનિક નાટ્યર્ધિની સ્મૃતિ જળવાઈ રહે તેવું તેમની સંકલ્પનાનું નટઘર સ્થપાવું જોઈએ.

સાહિત્યક્ષેત્રે પણ ચંદ્રવદનની છાપ જલદી ભૂસાય તેવી ખચિત નથી. વિવિધ વસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ, શૈલી ધરાવતાં ઢગલાબંધ નાટકો તેમણે આચ્યાં છે. સામાજિક, ઐતિહાસિક, પૌરાણિક, ચારિત્રાત્મક, ચિંતનાત્મક; પ્રહસન, કોમેડી, ટ્રેજેડી, રેઝિયોરૂપક, ફીચર, અનુવાદ, રૂપાંતર, મૌલિક, ઉત્પટાંગ, બનન્તી, એકાંકી, દ્વિઅંકી, ત્રિઅંકી, બહુઅંકી; ગધાત્મક, પદ્ધાત્મક, ગધપદ્ધાત્મક : એમ વિવિધ કદ, પ્રકાર ને શૈલીનાં નાટકો આપીને ગુજરાતી સાહિત્ય અને રંગભૂમિને તેમણે ન્યાલ કરી દીધાં છે. ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાંથી ચંદ્રવદનનાં નાટકો બાદ કરો અને ગુજરાતી રંગભૂમિના ઈતિહાસમાંથી તેમનું કામ બાદ કરો તો બાકી કેટલું અને શું તેનો વિચાર કરીએ તો ?

— કુમારપાળ દેસાઈ

અંતરિક્ષમાં મહાશક્તિ

૨૭મી માર્ચ ને બુધવારે ભારત દ્વારા અંતરિક્ષમાં ફરતા ઉપગ્રહને તોડી પાડવા માટેના લાંબા અંતરના નિર્ધારિત સ્થળે પહોંચનારા પ્રક્રિયાખણીનું સવારે અગિયાર વાગતા સુધીમાં માત્ર ત્રણ મિનિટમાં સફળતાપૂર્વક પરીક્ષણ કરી લેવામાં આવ્યું.

વિજ્ઞાનીઓએ અતિ જટિલ કાર્યને સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું. આમ તો મિશન શક્તિ' દસ વર્ષ પહેલાં શરૂ થયું હતું. ૨૦૧૨માં વિજ્ઞાનીઓએ આ પદ્ધતિ વિકસાવી લીધી હતી, પરંતુ એમાં વિલંબ થયો. એને માટે સરકારની મંજૂરી અને જરૂરી સાધનોના અભાવે એ ગોકળગાયની ગતિએ કાર્ય કરતું હતું. છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષ દરમિયાન એને કાર્ય કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળતાં એમાં વેગ આવ્યો હતો. આ કામ સફળતાપૂર્વક પાર પડે એ માટે સંરક્ષણ સંશોધન અને વિકાસ સંસ્થાના વિજ્ઞાની સતિશ રેડીના જણાવ્યા પ્રમાણે છેલ્લા છ મહિનાથી દેશના ત્રણસો કરતાં વધારે વિજ્ઞાની કાર્ય કરી રહ્યા હતા, જોકે મંગળવારની સાંજ સુધી માત્ર પાંચ-છ લોડો સ્થિવાય કોઈને પણ પ્રક્રિયા છોડવા અંગેની ખબર નહોતી. ૧૯૮૮માં બાજપાયી સરકાર વખતે પણ આવી જ ગોપનીયતા અંગેની તકેદારી રાખીને પરમાણુ પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું.

વિજ્ઞાનીઓએ જણાવ્યું હતું કે અત્યારે ભલે અંતરિક્ષમાં ૩૦૦ કિલોમીટરનું નિશાન પાર પાડવામાં આવ્યું, પરંતુ આ પ્રક્રિયાખણી ક્ષમતા એક હજાર કિલોમીટર સુધીની છે. આમાં માત્ર એક સેકન્ડમાં જ ગતિ આધારિત ઉપગ્રહનું નિશાન તાકવાનું હોય છે. આ વખતે અંતરિક્ષમાં નજીકીની પરિભ્રમણક્ષામાં મૂકવામાં આવેલો ૭૪૦ કિલો વજનનો ઉપગ્રહ તોડી પાડવામાં આવ્યો છે.

હજુ તો ૨૪ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮ના રોજ અંતરિક્ષમાં મૂકવામાં આવેલો આ ઉપગ્રહ સેકંડના ૭.૮ કિલોમીટરની ગતિએ આગળ વધી રહ્યો હતો. એટલે કે કલાકના અંદરીની હજાર એંશી કિલોમીટરની ઝડપે આગળ વધતા ઉપગ્રહને ૨૭૪ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં આંતરીને વીધિવાનો હતો. ભારતીય મહાદ્વારિપ ઉપરથી એ માત્ર આઠથી દસ મિનિટમાં પસાર થઈ જતો હતો. એટલે એને તોડી પાડવા માટે એક સેકન્ડ કરતાં પણ ઓછા સમયની ગણતરી કરીને પ્રક્રિયાખણી છોડવાનું હતું. આ માટે જીણવટભરી ચોકસાઈની જરૂર હતી. આ કામ માટે માર્ગદર્શક કમ્પ્યુટરની મદદ લેવામાં આવી હતી. એક વાર પ્રક્રિયાખણી પછી નિર્ધારિત નિશાન સુધી પહોંચવામાં એને માત્ર ત્રણ મિનિટ જ લાગી હતી.

અત્યાર સુધી અમેરિકાએ ૧૮૫૮માં (ક્ષમતા ૬૦૦થી ૬૦૦૦ કિલોમીટર), રષીયાએ ૧૮૯૩માં અને ચીને ૨૦૦૭માં (ક્ષમતા ૧૦,૦૦૦થી ૩૦,૦૦૦ કિલોમીટર) આ પ્રકારની ક્ષમતાવાળા પ્રક્રિયાખણનું પરીક્ષણ કર્યું છે. જોકે ચીન દ્વારા ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭માં થયેલું પરીક્ષણ રહ્યું હતું. હવે અંતરિક્ષમાં મહાશક્તિ ધરાવતા ચોથા દેશ તરીકે ભારતનો એમાં ઉમેરો થયો છે.

ભારત દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રતિઉપગ્રહ પ્રક્રેપાચ્ચના સફળ પરીક્ષણને આવકાર આપતાં સંરક્ષણ સંશોધન અને વિકાસ સંસ્થાના પૂર્વ પ્રમુખ અને નીતિ આયોગના સત્ય્ય વી. કે. સારસ્વતે કહું હતું કે આ પ્રકારના પ્રક્રેપાચ્ચને લીધે સંરક્ષણ અંગેની રણનીતિમાં ફાયદો થયો છે.

તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે જે ૨૦૧૨-૧૩માં આ કાર્યને માટે મંજૂરી આપવામાં આવી હોત તો ૨૦૧૪-૧૫માં આ કાર્યક્રમ પૂરો થઈ ગયો હોત. ત્યારબાદ વિજ્ઞાનીઓને મંજૂરી, સાધનો અને કાર્ય કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળ્યું અને તેમણે એ સફળતાપૂર્વક પાર પાડી બતાવ્યું. આજે આ પરીક્ષણને પરિણામે દુનિયાના દેશોને જાણ થઈ છે કે આપણી પાસે ઉપગ્રહને અંતરિક્ષમાં જ તોડી પાડવાની ક્ષમતા છે.

વિચાર કરો કે જો એક સંચાર માટેનો ઉપગ્રહ કામ કરતો અટકી જાય તો એ દેશની બધી જ મોબાઇલ અને ઇન્ટરનેટ આધ્યારિત સેવાઓ ડય થઈ જાય. બેંકના વ્યવહારો અટકી પડે. વેપાર-ધંધા રખી પડે. આથી હવે કોઈ પણ દેશ અંતરિક્ષમાં આ અંગે સમજ વિચારીને આપણને છંછેડવાની ભૂલ નહીં કરે. આ માત્ર આપણા સંરક્ષણ માટે છે.

હથિયાર તરીકે ગણતરી કરવી હોય તો ચીન ઉપર તમે કેટલો ભરોસો રાખી શકો? આપણે યુદ્ધ ઈચ્છતા નથી. જેમ પરમાણુ હથિયાર શાંતિ માટે જરૂરી છે એવું જ આમાં પણ છે. આ સફળતા દ્વારા આપણે અંતરિક્ષ કાર્યક્રમોમાં હરણની જેમ છલાંગ ભરી છે એમ પણ કહી શકાય. લાંબા અંતરના નિર્ધારિત સ્થાન માટેના પ્રક્રેપાચ્ચને અધવચ્ચે જ ગતિમાં હોય તેવા પદાર્થને નિશાન બનાવવો એ જેવી તેવી વાત નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદ્દરમાં પણ આને લીધે ભારતનું કદ ઊંચું ગણાયું છે.

પ્રક્રેપાચ્ચની વાત આવે એટલે યાદ આવે આપણા ‘મિસાઈલમેન’ અભૂતુલ કલામ. તેમણે જે રીતે ઈસરો અને સંરક્ષણ સંશોધન માટે દરેક સંસ્થાઓનો સમન્વય કરીને કાર્ય આરંભ્યું તેનાં ફળ આજે આપણે ચાખી રહ્યા છીએ. અંતરિક્ષમાં નિભન્ન ભ્રમણકક્ષામાં ફરતા ઉપગ્રહો જમીનના સર્વેક્ષણની સાથે જાસૂસીનું કાર્ય પણ કરતા હોય છે. જો કોઈ આપણા ઉપર હુમલો કરવા પ્રક્રેપાચ્ચ છોડે તો એને હવામાં જ તોડી પાડવાની સિદ્ધિ આ પરીક્ષણ દ્વારા આપણે પ્રાપ્ત કરી છે.

પૃથ્વીની ફરતે જે માનવનિર્ભિત ઉપગ્રહો ફરી રહ્યા છે એના ઉપયોગથી દુનિયાના કોઈ પણ છેડે દૂરસંચાર માધ્યમો જેવાં કે મોબાઇલ, વીડિયો કોલિંગ, ઇન્ટરનેટ, ટેલિવિજન કાર્યક્રમો ચાલે છે. સાથોસાથ આ ઉપગ્રહો જમીનનું સર્વેક્ષણ પણ કરે છે. કંચાં શું બની રહ્યું છે એની નોંધ પણ લેવાતી હોય છે. કેટલાક ઉપગ્રહો એ પ્રકારના હોય છે કે જે દિવસમાં ચારથી પાંચ વખત પૃથ્વીની ફરતે પોતાનું પરિબહણ પૂરું કરી લે છે જ્યારે કેટલાક પૃથ્વી ઉપર એક જ વિસ્તાર સામે રહી શકે એ રીતે ફરતા હોય છે.

પૃથ્વીથી ચોક્કસ અંતર રાખીને ફરતા આ ઉપગ્રહો ભૂસ્થિરીય ભ્રમણકક્ષામાં ગોઈવાયેલા હોય છે. આ ગોળાકાર ભ્રમણકક્ષા પૃથ્વીના વિષુવવૃત્તથી ઉપરોક્ત ૪૨૦૦૦ કિલોમીટરના અંતરે રહેલી છે. તાં ગોઈવાયેલા ઉપગ્રહ પોતાની જગ્યા બદલતા નથી. આ ઉપગ્રહો સતત જમીન ઉપર રહેલા કેન્દ્ર સાથે સંપર્કમાં હોય છે. કેટલાક

સંદેશાવ્યવહાર માટે તો કેટલાક હવામાનનો વરતારો જણાવે છે. એ દશ્ય અને પાર-રક્ત પ્રકાશના સંવેદકો સાથે કાર્ય કરે છે. દરિયામાં આવનારા તોફાન વિષે પણ તે જાણકારી આપી દેતા હોય છે.

આ ભ્રમણક્ષા પૃથ્વીના પરિભ્રમણ એટલે કે રૂડ કલાક પદ મિનિટ અને ૪ સેકન્ડ સાથે સંકળાયેલી ગણાય છે. એટલે આ કક્ષામાં રહેલો ઉપગ્રહ રોજ એક ચોક્કસ સમયે પૃથ્વીના નિર્ધારિત સ્થાનની બરાબર સામે આવતો હોય છે. જો ગણ ઉપગ્રહ ગોઠવેલા હોય તો આખી પૃથ્વીને આવરી લઈ શકે છે.

આ ભ્રમણક્ષા અંગે સૌપ્રથમ જોર્ઝ ઓ. સિમ્યે તેની વાર્તા ‘વિનસ એક્સ્પ્રેસટરલ’માં કરી હતી. પરંતુ તેણે વધારે વિગતમાં જણાવ્યું નહોતું. જ્યારે બ્રિટનના વિજ્ઞાનક્ષા લેખક આર્થર સી. કલાર્ક આ વિચારને વિગતવાર રજૂ કર્યો હતો. ૧૯૪૫માં તેણે રજૂ કરેલ લેખ “Extra-Terrestrial Relays – Can Rocket Stations Give Worldwide Radio Coverage?”માં તેણે આ ભ્રમણક્ષા આકાશવાણી, દૂરદર્શન અને સંદેશાવ્યવહાર માટે ઉપયોગી થઈ શકે એમ જણાવ્યું હતું. ‘Wireless World’ નામના સામયિકમાં તેનો લેખ પ્રગટ થયો હતો. તેમાં તેણે શુકના વિષુવવૃત્તીયનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આથી આ ભ્રમણક્ષાને ક્યારેક કલાર્ક કક્ષા પણ કહે છે. અંતરિક્ષમાં કલાર્ક પટ વિસ્તાર દરિયાઈ સ્તરથી ૨,૬૫,૦૦૦ કિલોમીટર અંદાજવામાં આવે છે, જેની નજીકમાં ૪ ભૂસ્થિરીય કક્ષા આવેલી છે. આ કક્ષામાં ઉપગ્રહને સ્થિર કરવા માટે પહેલા તેને નજીકની ભ્રમણક્ષામાં મૂકવો પડે છે. જે નિમ્ન પૃથ્વી કક્ષા (LEO) તરીકે ઓળખાય છે. તેની હદ ૨૦૦૦ કિલોમીટર સુધીની ગણાય છે. ત્યાંથી પછી દૂરની ભૂસ્થિરીય કક્ષામાં ઉપગ્રહ મોકલી શકાય છે. ૨૦૦૦ થી ૩૬૦૦૦ કિલોમીટરનો વિસ્તાર મધ્ય પૃથ્વી કક્ષા તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે ત્યારબાદ ભૂસ્થિરીય ભ્રમણક્ષાનો વિસ્તાર શરૂ થાય છે. ભારતે ૨૭મી માર્ચ, ૨૦૧૧ના રોજ જે ઉપગ્રહ તોડી પાડ્યો તે પોતાનો જ નિમ્ન ભ્રમણક્ષામાં ૩૦૦ કિલોમીટર દૂર ગોઠવાયેલો ઉપગ્રહ હતો.

આ પ્રકારના ઉપગ્રહનો નાશ કરનારો હથિયાર અમેરિકાએ રણિયા સામે રક્ષણ માટે તૈયાર કર્યા હતાં. અમેરિકાના આ હથિયારનો ઉપયોગ નકામા થઈ ગયેલા ઉપગ્રહનો નાશ કરવા માટે કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. આમાં ગતિમાં હોય તેવા ઉપગ્રહ ભેદક પ્રક્રિયાનું તથા દ્રોષ પણ વપરાય છે. જે કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ કરવાની અથવા તેની પાસે જઈને વિસ્ફોટ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આનો એક અર્થ એવો પણ થાય કે સંદેશાવ્યવહાર માટે મોકલેલો ઉપગ્રહ પણ વિનાશ નોતરનારો બની શકે. આમાં તરંગલંબાઈ રોકી રાખવી, લેસર છોડવું, અથવા સાઈબર હુમલો પણ કરી શકાય છે. કોઈ પણ દેશ જો આ પ્રકારનું પરીક્ષણ કરવા માંગતો હોય તો તેણે એ વાતનો પણ ઘ્યાલ રાખવો પડે છે કે પછી તેનો બંગાર ક્વાંય કોઈ સાથે અથડાવો જોઈએ નહીં. આ બાબતના નિરાકરણ માટે ઉપગ્રહને નિમ્ન કક્ષામાં લાવાને તોડવામાં આવે છે જેથી પછી બચેલો બંગાર ગુરુત્વાકર્ષણબળને લીધે પૃથ્વી તરફ આવે ત્યારે રસ્તામાં જ સરળીને રાખ થઈ જાય. આથી આ પ્રકારનું પરીક્ષણ કરતી વખતે અન્યને પણ જાણ કરવી પડે

છે. રાખ્રના વડાનું આ કાર્ય ગણવાય છે. જોકે અંતરિક્ષમાં દિશા નિયંત્રણ અંગે હજુ કોઈ પણ પ્રકારની સમજૂતી અસ્તિત્વમાં આવી હોવાનું જાણવા મળ્યું નથી. પરંતુ વિદેશનીતિ આમાં મહત્વની બની રહેતી હોય છે.

આજે અંતરિક્ષમાં ગોઠવાયેલા ઉપગ્રહોને કારણે કોઈ પણ દેશ બીજા દેશ પર હુમલો કરતાં કેમ અચકાય એ પણ જાણવા જેવી બાબત છે. કોઈ દેશ હુમલો કરવા માટે પક્ષેપાદ્ર ગોઠવાનું તૈયાર કરે તે સમયે જ ઉપગ્રહ દ્વારા તેની જાણ થઈ જતાં રાસાયણિક લેસર દ્વારા જમીન પરથી પક્ષેપાદ્ર ઊંચકાઈ ગયું હોય તો નિર્ધારિત સ્થાન પર પહોંચે એ પહેલાં જ પ્રવેગિત કણનો પ્રથાર કરવામાં આવે છે. તો પણ જો એ આગળ વધી ગયું હોય તો તેના પર એક્સ-રેનો મારો કરવામાં આવે છે. જો તેમાંથી ઘાતક વિસ્ફોટકો છૂટા પડીને આગળ વધતા હોય તો તેને પણ વીજુંબડીય કિરણો દ્વારા રોકવામાં આવે છે. ત્યારબાદ વધારે આગળ વધેલા વિસ્ફોટકને ઉપગ્રહ દ્વારા છોડવામાં આવેલા પક્ષેપાદ્રથી નાશવંત કરવામાં આવે છે. છેલ્લે જમીન પરથી જ પક્ષેપાદ્ર છોડીને તેનો હવામાં જ નાશ કરી દેવામાં આવે છે.

— ડિશોર પંડ્યા

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય વિશે એક નવી પઠેલ

વિશ્વકોશની જુદી જુદી વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠીઓએ એક આગામું આકર્ષણ તૈનિ કર્યું છે. એમાં પણ દર મહિનામાં બે બુધવારે યોગ્યતી શ્રી ભર્દંકર વિદ્યા-દીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠીમાં અત્યાર સુધી ર૧૦૦થી વધુ વ્યાખ્યાનો થયાં છે. અગાઉ ૨૦૧૦માં ‘જ્ઞાનાંજન-૧’ અને ‘જ્ઞાનાંજન-૨’ પુસ્તક રૂપે મ્રગટ થયાં. હવે જ્ઞાનાંજન સીડી(શાબ્દ) રૂપે આપવાનું નક્કી કર્યું છે અને તે મુજબ એની પ્રથમ સીડીમાં પંદર વ્યાખ્યાનોનો સંપુટ આપ્યો. હવે તેની બીજી શાબ્દ સીડીમાં સર્વશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, દશાબહેન પહૃષ્ણી, જ્ય વસાવડા, કૃષ્ણકાન્ત વખારિયા, કૃષ્ણકાન્ત ઉનડકટ, ભરત મહેતા, અર્થન ત્રિવેદી, જિતેન્દ્ર અઢિયા, ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, મીતિ શાહ, હિના સક્સેના, થોમસ પરમાર, મહેશ ચંપકલાલ અને વિશ્વુભાઈ પંજ્યાનાં જુદા જુદા વિષય પરના મનનીય પ્રવચનો પ્રાપ્ત થશે. આ સીડી ગુજરાત વિશ્વકોશભવનના કાર્યાલયમાંથી કામકાજના દિવસોમાં ૧૨.૦૦થી ૫.૦૦ દરમિયાન ૧૦૦ રૂ.માં મળશે.

વાચકમિત્રોને

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ ૩. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાઈકની બાજુમાં, (૩૪૮૦૦૧૩) — એ સરનામે મોકલશો. ગણ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એક્સાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ કે ચેક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો. □

ગોત્ર

આજકાલ ‘ગોત્ર’ શબ્દ ચર્ચાનો વિષય બની રહ્યો છે ત્યારે ‘ગોત્ર એટલે શું?’ એ જાણવું જરૂરી બની રહે છે.

પ્રાચીન સમયમાં ઋષિઓ ગાયોને પાળતા અને તેનો ઉછેર કરી તેનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરતા હતા. ઋષિઓ ગાયોના સમૂહને જ્યાં રાખતા હતા તેને ગોત્ર કહેવામાં આવતું હતું. (આપણે જેને ‘વાડો’ કહીએ છીએ.)

ગૌ: ત્રાયન્તે ઈતિ ગોત્રમ્ભુઃ। જ્યાં ગાયોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે તે ગોત્ર. ગુજરાતીમાં - ગોતર. જેની બે રીતે વ્યાખ્યા આપી શકાય.

(૧) ગોતર (નાનુ. લિંગ - ગોત્ર, કુળ)

(૨) સં. ગો + રૂણ

કઠોળની શિંગોનાં ફોતરાં અને પાંદાંનો ભૂકો (ફોરનું ખાણ).

પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા અનુસાર હિંદુ ધર્મની મત્યેક જાતિનાં ગોત્ર હોય છે. આ ગોત્રનું નામકરણ પ્રારંભમાં કોઈ ને કોઈ ઋષિના નામ પરથી થયું હતું. કેટલાંક ગોત્રના નામ કુળદેવીનાં નામ પરથી પણ પ્રચલિત થયાં છે. સામાન્ય રીતે ગોત્રમાં વંશપરંપરા જોડાયેલી હોય છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના પિતા સમા મહર્ષિ પાણીનિના અણાધ્યાધીમાં એક સૂત્ર છે - અપાત્ય પૌત્રપ્રભૂતિ ગોત્રમ् । ગોત્ર શબ્દનો અર્થ દીકરાના દીકરા સાથે આવનારું સંતાન.

મહાભારતના શાંતિપર્વમાં આવતા એક શ્લોક મુજબ એ વખતે મુખ્યત્વે ચાર ગોત્ર હતાં - અંગિરા, કશ્યપ, વશિષ્ઠ અને ભૃગુ. સમય જતાં જમદાનિ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર અને અગસ્ત્ય ઋષિનું નામ જોડતાં કુલ આઈ ગોત્ર થયાં. જૈનમતમાં પણ સાત ગોત્રોનો ઉલ્લેખ છે. આઈ ઋષિઓનાં નામ સાથે જોડાયેલાં આઈ ગોત્રો ઉપરાંત જે તે જાતિઓના ઈતિહાસ અને કુળદેવીઓનાં નામ જોડતાં નાનાં-મોટાં ૧૧૫ ગોત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. જાતિવ્યવસ્થા કડક થતાં ગોત્રનું મહત્વ વધી ગયું. એ વખતે શૂદ્રોને બાદ કરતાં બાકીના તમામ પોતાના નામ સાથે ગોત્ર જોડતાં હતાં. ધીમે ધીમે શૂદ્રોએ પણ પોતાના નામ સાથે ગોત્ર જોડવાનું શરૂ કર્યું. શૂદ્રો જે પરિવાર કે વ્યક્તિની દીર્ઘકાળ સુધી સેવા કરતા તેનું નામ જોડી દેતા હતા. એ કાળમાં ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય યજ્ઞ વખતે પોતાના પુરોહિતોના ગોત્રનાં નામનું ઉચ્ચારણ કરતા હતા. આથી દરેક સવર્ણના ગોત્રોનાં નામ તેમના પુરોહિતોના ગોત્ર-નામથી પ્રચલિત થયાં.

ગોત્ર બે પ્રકારનાં છે : (૧) માતૃવંશીય અને (૨) પિતૃવંશીય. જોકે સમાજમાં પુરુષસત્તા પ્રચલિત હોવાથી પિતૃવંશીય ગોત્રો વિશેષ અને મુખ્ય રૂપે પ્રચલિત છે. આ સાથે એ પણ ઉલ્લેખનીય છે કે ગોત્ર કોઈ આહિપુરુષના નામે જ ચાલે એવું જરૂરી નથી.

ઘણી જનજ્ઞતિઓમાં વિશિષ્ટ ચિહ્નો દ્વારા પણ ગોત્ર નક્કી થાય છે. જે વનસ્પતિથી માંડીને પશુ-પક્ષી પણ હોઈ શકે છે – જેમ કે સિંહ, મફર, સૂર્ય, માછલી, પીપળો વગેરે.

ગોત્રના નામની ખબર ન હોય તો કશ્યપ કહી દેવાનો ચાલ છે. કારણ કે કશ્યપ ઋષિએ ઘણાં લગ્નો કર્યા હતાં તેથી તેમને સંતાનો પણ ઘણાં હતાં. આ સંતાનો કશ્યપ સાથે જોડાયેલાં હતાં. વળી દરેક બ્રાહ્મણ સાથે આટલી બાબતો જોડવી જરૂરી માનવામાં આવી છે – અટક, ગોત્ર, પ્રવર, શાખા, કુળદેવી, ગણપતિ, યક્ષ, શિવભૈરવ અને શર્મ.

મનુના નવમા પુત્ર નરિષ્યાન્તની દશમી પેઢીમાં અજિનેવેશ્ય ઉત્પન્ન થયો. બ્રાહ્મણોનું અજિનેવેશ્યાયન ગોત્ર અમેમાથી ચાલ્યું. (૮.૨.૨૨) ક્ષત્રિય મનુના ચોથા પુત્ર દિષ્ટનો પુત્ર નાભાગ પોતાના કર્મના કારણે વેશ્ય થઈ ગયો પણ એ જ નામથી નાભાગની બારમી પેઢીમાં ઉત્પન્ન થયેલ મહુત ફરી પાછા ચકવર્તી રાજી (ક્ષત્રિય) થઈ ગયા. આ રીતે ક્ષત્રિયોના બ્રાહ્મણ તથા વેશ્ય બનવાના ઉદાહરણ શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણમાં જોવા મળે છે.

અને ઉલ્લેખનીય છે કે ગોત્ર પહેલાં આવ્યું અને પછીથી કર્મનુસાર વર્ણવ્યવસ્થા પ્રચલિત બની. આ જ કારણે બધીં ગોત્ર બધી જ્ઞતિ સાથે વર્ણમાં હોય છે. કૌશિક બ્રાહ્મણ પણ છે અને ક્ષત્રિય પણ છે. કશ્યપ ગોત્ર બ્રાહ્મણ અને રાજ્યપૂત બંનેમાં છે અને પણાત જ્ઞતિમાં પણ છે. વિશિષ્ટ ગોત્ર બ્રાહ્મણ અને દલિતમાં પણ છે. દલિતો, રાજ્યપૂતો અને જાટોમાં અનેક ગોત્ર છે. સિંહલ ગોત્રીય ક્ષત્રિય, વાણિયા બંનેમાં છે. રાણા, તંવર, ગેહલોત ગોત્રીય જાટોમાં જોવા મળે છે તેમ રાજ્યપૂતોમાં પણ છે. રાઠી – ગોત્રીય જાટ અને વાણિયા બંનેમાં હોઈ શકે છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ જૈનોમાં સાત ગોત્ર છે. તે મુજબ આઠ કર્મો છે : (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર, (૮) અન્તરાય.

ત્રેસઠ શલાકા પુરુષ અને ઉત્તરપુરાણ જોવા અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મહાવીરસ્વામીના પૂર્વજન્મનો ઉલ્લેખ છે. સંસારચકમાં જીવ અનંત જન્મ લે છે. તીર્થકરોના જન્મકાળની ગણના ત્યારથી થાય છે જ્યારથી તેઓ સમ્ભક્ત કે તીર્થકર ગોત્ર કર્મ પામે છે.

આ ગોત્રની આવશ્યકતા લગ્ન વખતે ઘણું કરીને હોય છે. સગોત્રીય લગ્નોને ત્યાજ્ય માનવામાં આવ્યાં છે. જો એક ગોત્રનાં વર-કન્યાનું લગ્ન કરવામાં આવે તો સંતાનો વિકૃત થતાં જોવા મળે છે. આજનું વિજ્ઞાન પણ નજીકના કુળ કે લોહીના સંબંધે જોડાયેલી વ્યક્તિઓના લગ્નથી થતાં સંતાનો વિકૃત, મંદબુદ્ધિનાં થાય છે તેમ કહે છે. ભાઈ-બહેનના સંબંધો નિર્મળ રહે છે. વિજ્ઞાન અને ધર્મનો સમન્વય થાય છે.

ગણેશપુરાણ મુજબ શિવ-પાર્વતીનાં લગ્ન વખતે નારદજી કહે છે, શિવજીને ગોત્રની કોઈ જરૂર નથી. તે અજન્મા, અરૂપ, નિરાકાર છે. જીવ શિવ બની જાય તો તેને કોઈ ગોત્રની જરૂર રહેતી નથી.

– કાલિન્દી પરીખ

આ સૂર્ય ટંકાયેલો રહેશે ?

કનુ દેસાઈ

(ર.મ.રાવળ) કનુ દેસાઈનાં ચિત્રોના સંપુટ (આલબમો) કળાના શોખીનો હોંશેથી ખરીદતા અને ભેટ રૂપે મિત્રો સંબંધીઓને આપતા ! તેમના આવા વૈવિધ્યસભર સંપુટો પ્રકાશિત થયાની સંખ્યા ત૦૩૮ વધારેની હતી. તેમની જીવનભરની કળાસાધનાએ આપણી સમક્ષ ૧૫,૦૦૦ જેટલાં ચિત્રોનો ખજાનો ધરી દીધો છે !

સન ૧૯૮૨માં શરૂ થયેલા ‘કુમાર’ સામયિકનાં શરૂના વર્ષોમાં તેમણે છાયાચિત્રો આપ્યાં. તેનું આકર્ષણ વાચકોના મન પર એવું છવાઈ ગયું કે છાયાચિત્રોની આ શૈલી પ્રખ્યાત થઈ ! સન ૧૯૮૨માં છાયાચિત્રોનો પ્રથમ સંપુટ (આલબમ) ‘સતર છાયાચિત્રો’ પડ્યો.

બીજે જ વર્ષે ગાંધીજીએ ૧૨મી માર્ચ દાંડીયાત્રા શરૂ કરી. જોગાનુજોગ એ દિવસ કનુભાઈનો જન્મદિવસ પણ હતો ! એ યાત્રાને ચિત્રાંકિત કરવા કનુભાઈ જોડાયા. તેમણે દાંડીકૂચમાં ગાંધીબાપુ સાથે રહીને અસંખ્ય સ્કેચો-ચિત્રો કર્યા હતાં. એના ફળસરૂપ ‘ભારત પુરુષપ્રવાસ’ નામે દાંડીયાત્રાનો સંપુટ કર્યો. (અંગ્રેજ સરકારે એ જપ્ત કરેલો) આ સંપુટ પર તેમણે અશોક સંભના ત્રણ સિંહોનું સંજ્ઞાચિત્ર મૂકેલું. સતર વર્ષ પછી ભારત સરકારે એ જ સંભ પર રાખ્યીય સંજ્ઞા તૈયાર કરી.

કનુ દેસાઈનું ‘ઊર્મિ-તરંગ’ ચિત્ર તે સમયના પ્રેમી-યુગલને કેવો રોમાંચ કરાવતું હશે ! અને ‘જીવનસાથી’ ચિત્ર એકબીજામાં ઓતપ્રોત થયેલા દાંપત્યના સુખભર્યા, સંતોષભર્યા પ્રતીક સમા ચિત્રમાં યુવાનોએ પોતાની છબી જરૂર નિહાળી હશે ! જીવનમાં પણ ‘કનુ-ભજી’ યુગલ પણ યુવાનોનું આદર્શ ગણાતું. કનુભાઈ અમદાવાદની કર્વે કોલેજમાં ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપતા, નાટકો પણ ભજવતા. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી નાગર કન્યા

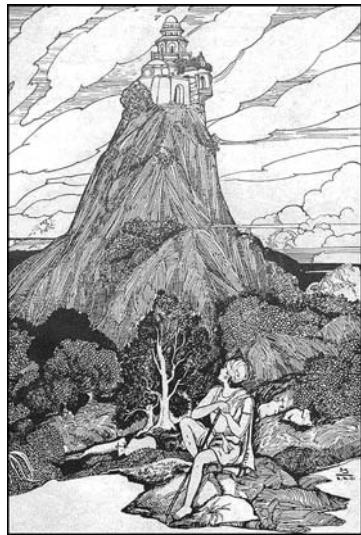
સાથે પરિચય થયો અને પ્રેમાંકુર ફૂટ્યા. લગ્ન કરવાના નિર્ણયમાં જ્ઞાતિભેદને કારણે અડયાણો આવી પરંતુ મિત્રોની હુંફ મળી અને ભદ્રાભહેનની ઈચ્છા ફળી, ૧૮૭૩માં તેમનાં લગ્ન થયાં. ચિત્રકાર કનુ દેસાઈના અનેક સંપુટોનાં ચિત્રોમાં જ્ઞાયે-અજ્ઞાયે આ યુગમ, ચિત્ર સ્વરૂપે દશમાન થતું દેખાય છે !

ન્યૂયોર્કના 'નિકોલસ રોરિક મ્યુઝિયમ' તરફથી કળાકાર કનુ દેસાઈની સાઠેક ચિત્રકૃતિઓનું એક વ્યક્તિ પ્રદર્શન (વન મેન શો) સન ૧૮૮૪માં યોજાયેલું જે છ અઠવાડિયાં સુધી ચાલેલું. એ પ્રદર્શને ત્યાં 'સાચું ભારતદર્શન' કરાવેલું. તેઓ ત્યાં હાજર પણ રહેલા.

ગાંધીજન્મશતાબ્દીની ઉજવણી સમયે કનુભાઈએ ગાંધીજની જીવનગાથા વર્ણવતી સોળ-સોળ ઉભાની બે આખી ટ્રેન સર્જ. આ પ્રદર્શન-ગાડીએ કનુભાઈની કલાશક્તિને સમગ્ર દેશમાં પ્રદર્શિત કરી.

ફિલ્મજગતને પણ કનુ દેસાઈની વિશિષ્ટ કળાનો લાભ મળ્યો છે. 'જનક જનક પાયલ બાજે' જેવી નૃત્યનાટિકા સમી ફિલ્મમાં તો કનુ દેસાઈની કળાના નવરંગ એવા રંગો જળકી ઉઠ્યા છે કે સમગ્ર ફિલ્મ એક મોટા ફલકના ચિત્ર જેવી લાગે ! ફિલ્મી દુનિયાને આ કળાકારની કળાનો એવો નાદ લાગ્યો હતો કે ફિલ્મ 'ભરત મિલાપ' અને 'રામરાજ્ય' પછી એક પછી એક એમ રૂપથી પણ વધારે ફિલ્મોમાં તેમણે કલાનિર્દેશન કર્યું છે. એમના કામથી પ્રભાવિત થઈ સ્વરકિન્નરી એમ. એસ. શુભુલક્ષ્મીની 'મીરા' ફિલ્મનું કળાનિર્દેશન પણ તેમને સૌંપાયું અને દક્ષિણ ભારતમાં પણ તેઓ વિઘ્યાત થઈ ગયા. ત્યાંના 'કલ્લિ' સામયિકના ખાસ અંકોમાં પણ કનુભાઈનાં ચિત્રો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. કળાકાર કનુ દેસાઈનું કોઈ એક ચિત્ર આપણાં મન પર કબજો જમાવે છે તો બે-અઢી કળાકની ફિલ્મમાં ટેર ટેર આ કળાકારનો હાથ ફરી વધ્યો હોય તેવી ભવ્ય સેટ-રચનાઓ, રાજ-રાણીઓની વિશિષ્ટ વેશભૂષા, રાજસભાનાં સિંહાસનો, ભીંતો સજાવેલા ભાસ્કર્યશિલ્પ, શિલ્પખચિત સંભોની હારમાળા અદ્ભુત જ બન્યાં હોય ને ! ખરેખર, આ પહેલાં કે પછી આવો આવકાર અન્ય કોઈ કળાકારને કે કળાજગતને મળ્યો જાણ્યો નથી !

આવા અને દેખાવડા કનુભાઈનો જન્મ બ્રહ્મકાત્રિય જ્ઞાતિમાં ૧૨ માર્ચ, ૧૮૦૭માં ભર્યમાં હકૂમતરાય દેસાઈને ત્યાં થયેલો. નાની વયે માતાનો દેહવિલય થવાથી

એક બાળવાત્તા : 'ચંપા રાજકન્યા'નું ચિત્ર રવિબાઈ અને કનુભાઈએ સાથે દોરેલું એકમાત્ર ચિત્ર જેમાંની પ્રબળ રેખાઓ કનુભાઈની જ હોઈ શકે !

કનુ દેસાઈનું 'કુમાર' સામચિકમાં છપાયેલું એક છાયાચિત્ર

અમદાવાદ મોસાળમાં રહેવાનું થયું. નાનપણથી ચિત્રકામ કરવાનો નાદ લાગેલો. એવામાં કલાગુરુ રવિશંકર રાવળનો પરિચય થયેલો. રવિભાઈએ કનુની મહેનત અને ઉત્કર્ષ પારખી લીધી અને એનો ઉમંગ વધાર્યો. તેમની પાસેથી પદ્ધતિસરનું ચિત્રકામ શીખવા મળ્યું. 'કનૈયો' એ ઘરના એક મળતાવડા માણસ સમો બની ગયો. એનો મોટા ભાગનો સમય રવિભાઈને ત્યાં જ વીતવા લાગ્યો. કનૈયાના મીઠડા અને મળતાવડા સ્વભાવનું બધાન કળાગુરુએ કર્યું છે : 'મારા સહવાસ પછી તેણે પાધરા સ્કેચ કરવા માંડ્યા અને તેથી તેને કોઈ પણ વખતે દાસ્તિ ને ચિત્રનો યોગ લાધવા માંડ્યો. તેને ચિત્રકામની સર્વ પ્રકારની કિયાઓમાં રસ પડતો. કનુમાં પોતાની જાત તેમજ બીજાઓની વિચિત્રતાઓ પર રમ્ભુજ ટીકા કરવાની ટેવ હતી એટલે અમારા ઘરમાં સૌ કોઈ તેને ચાહતું. કોઈ રજાના હિવસે હું ઉપરના મેડે ચિત્રકામ કરી નીચે ચા પીવા આવું ત્યારે તે હાજર હોય તો અચૂક સૌ તેને યાદ કરે.' પોતાની સ્કેચબુકનાં પાનાં ઊભરાવતાં ચિત્રો પર સુધારા અને સૂચનો મેળવતાં મેળવતાં એ ચિત્રકળાના અનેક પાઠ પામ્યો. તે પછી નકલોમાંથી નીકળી મૌલિકતામાં તેનો હાથ ઘડાવા લાગ્યો.

અમદાવાદમાં રહી કળાભ્યાસ કરી પછી કનુભાઈ વહુ અભ્યાસ માટે શાંતિનિકેતન જઈ વિખ્યાત કળાકાર નંદલાલ બોજના શિષ્ય બની ત્યાં રહ્યા. રવીન્દ્રનાથ અને અવનીન્દ્રનાથના પણ લાડકા થઈ કનુમાંથી 'કાન્દાઈ' બન્યા. ચિત્રકળા ઉપરાંત સંગીત, નૃત્ય, નાટક વગેરેમાં પણ અભિરુચિ અને દાસ્તિ કેળવાયાં. નંદબાબુની પાસે બે વર્ષ રહી વિશુદ્ધ ભારતીય કળાના પાઠ ભણી પોતાની ચિત્રકળામાં રેખાઓના પ્રાબલ્યનું મહત્વ અનેકગણું કરી ચિત્રોમાં મોહક લાલિત્ય પ્રગટાયું. આવા સમર્પિત શિષ્ય મેળવવાનો આનંદ નંદબાબુએ કળાગુરુ રવિશંકર રાવળ પાસે દિલથી કહ્યો ત્યારે બંને કળાસ્વામીઓને કેવો રાજ્યો થયો હશે !

સન ૧૯૮૮માં 'કનુ દેસાઈની કલ્યના' કહી શકાય તે પત્ની ભદ્રાભહેને પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. 'કનુ-ભડ્રા' જોડી હવે ન રહી. કનુભાઈ એકલા થયા એ જરૂરી શકાયું નહીં; પછીનાં વર્ષોમાં તેઓ એકલતામાં સરી પડ્યા. જાણે કે જીવનની સંધ્યાએ પીછી અને રંગોએ પણ સાથ છોડી દીધો. સન ૧૯૮૦માં મુખીયમાં તેમનું અવસાન થયું. આજે વર્ષો વીત્યાં પછી પણ આ ખોટ પુરાઈ નથી. હવેના યુગમાં મોર્ન આર્ટનાં ઘટાટોપ વાદળાં પાછળ આ સૂર્ય ઢંકાયેલો જ રહેશે શું ?

— રમેશ બાપાલાલ શાહ

પેલિઅટિવ કેર – એક સર્વાંગી સારવાર

મોટાભાગના લોકો આ શબ્દથી અજ્ઞાણ હશે. આ એક પ્રકારની કેન્સરને માટેની તબીબી સારવાર છે, જેને વિશે ૮૦ % કેન્સરના દર્દીઓ અજ્ઞાન છે.

કેન્સર, એચ.આઈ.વી./એઈડ્સ, ડિડની, લિવર, હૃદય કે શ્વસનતંત્રના રોગો એક તબક્કે પેલિઅટિવ કેર માંગી લે છે. પેલિઅટિવ શબ્દ લેટિન ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલો છે, જેનો અર્થ થાય છે, ‘કોઈ વસ્તુને ઓછી ગંભીર બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.’ એટલે કે રોગને મટાડ્યા વગર તેની ગંભીરતા ઓછી કરવી. પેલિઅટિવ કેરનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘રાહતદાયી સારવાર’ કે ‘ઉપશામક સારવાર’ થાય છે.

સામાજિક, ઔદ્યોગિક, ટેકનોલોજીના વિકાસ અને તબીબી સંશોધનોની સાથે સાથે રોગોની પરિસ્થિતિ પણ બદલાઈ છે. ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં ચેપી રોગોનું પ્રમાણ વધુ હતું. પણ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં લાઈફસ્ટાઇલ – જીવનશૈલીને આધારિત રોગોનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. માનવીની આવરદા ૫૦ વર્ષથી વધીને સરેરાશ હજ વર્ષની થઈ છે. લાંબા આયુષ્યની સાથે ઘડપણને લગતા રોગો અને શારીરિક અપંગતા પણ લાગુ પડે છે. આમ આ બધા જીવન ટ્રંકાવતા (Life Limiting) રોગોમાં પેલિઅટિવ કેરની જરૂર પડે છે.

પેલિઅટિવ કેર એક સર્વાંગી સારવાર છે, જેમાં દર્દી/વ્યક્તિના જીવનના દરેક પાસાને ધ્યાનમાં રાખી સારવાર અપાય છે. આ સારવારની વિશેષતા નીચે મુજબ છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિને જ્યારે લાંબા સમયની બીમારી હોય ત્યારે તે બીમારી તેનાં વ્યક્તિત્વના દરેક પાસાને અસર કરે છે. તેથી પેલિઅટિવ કેરમાં દર્દીને એક 'Total Care' આપવામાં આવે છે.

દર્દનિ થતા દુખાવા અને અન્ય ફરિયાદો(Symptoms)નું નિવારણ દવાઓ કે અન્ય પદ્ધતિથી કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને chronic pain – લાંબા સમયથી ચાલતા દુખાવામાં અઝીણયુક્ત દવાઓ કે ઠંજેકશનથી રાહત આપવામાં આવે છે. દર્દના રોગને લગતી નર્સિંગ કરે આપવામાં આવે છે, તો માનસિક સારવાર પણ અપાય છે. આ દર્દીઓ રોગને લઈને ઉદાસીનતા, ડર, આશંકા, ચિંતા અને હતાશાથી પીડાતા હોય છે. તેમની માનસિક સમસ્યાઓનું કાઉન્સેલિંગ દ્વારા સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તે માટે સાયકોલોજિસ્ટ કે મનોચિકિત્સકની મદદ લેવામાં આવે છે.

આની સાથોસાથ દર્દના સામાજિક પ્રશ્નોના સમાધાન માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. લાંબા સમયની બીમારીને લીધે દર્દના અને તેના કુટુંબીજનોના અનેક સામાજિક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. જેમ કે નોકરી ગુમાવવી, કુટુંબીજનોની ચિંતા, ભવિષ્યની ચિંતા વગેરેને કાઉન્સેલિંગ દ્વારા હલ કરવાનો પ્રયાસ હાથ ધરાય છે.

આવે સમયે ઊભા થતા આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોનું સમાધાન આપવામાં આવે છે. જીવન

ટૂકવતા રોગોના દર્દીઓને તેમના અસ્તિત્વ કે ભગવાનના અસ્તિત્વ પ્રત્યે શંકા, રોખ અને અનેક ફરિયાદો હોય છે. મને જ કેમ આવો રોગ થયો?...આ પ્રશ્નથી શરૂ કરીને જીવનનો શો અર્થ છે?....તેવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. આ શંકા-કુશંકા અને માન્યતા-ગેરમાન્યતાઓનું કાઉન્સેલિંગના માધ્યમથી સમાધાન લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ સારવાર વિશે મહત્વના મુદ્દાઓ જોઈએ.

(૧) સંભાળદાયી વ્યક્તિ માટે : દર્દીની સંભાળ રાખનાર અંગત વ્યક્તિ કે દર્દીના કુટુંબીજનોના પણ અનેક પ્રશ્નો હોય છે. તેઓને દર્દીના રોગ અને તેની સારવાર માટે જરૂરી માહિતી, માર્ગદર્શન અને તાલીમ આપવામાં આવે છે. આમ પેલિઅન્ટિવ કેરમાં દર્દી અને caregiver – દર્દીની સંભાળ રાખનાર વ્યક્તિ બંનેને લક્ષ્યમાં રાખીને સારવાર આપવામાં આવે છે.

(૨) જીવનની ગુણવત્તા સુધારવાનો ઉદ્દેશ્ય : આમ સર્વાંગી સારવાર થકી પેલિઅન્ટિવ કરનો ઉદ્દેશ્ય દર્દી અને તેનાં કુટુંબીજનોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવાનો છે. દર્દી અને સંબંધીઓ પારિસ્થિતિને સ્વીકારી, મૂલ્ય એક સામાન્ય પ્રક્રિયા છે, તેવું સ્વીકારે અને તેનો સામનો કરવા સક્ષમ બને તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. દર્દીનું શેષ જીવન કાર્યક્રમાં, દુખાવારહિત અને સાર્થક બને તેવો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

(૩) એક સહિયારી સારવાર : પેલિઅન્ટિવ કરે એક ટીમ દ્વારા આપવામાં આવે છે, જેમાં ડોક્ટર અને નર્સ (પેલિઅન્ટિવ કેરમાં ટ્રેનિંગ લીધેલાં), સાયકોલોજિસ્ટ, સમાજસેવક, ફિઝિયોથોરપિસ્ટ વગેરે સામેલ હોય છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ, જેને આ વિષયમાં રુચી હોય તે તાલીમ લઈ, એક વોલન્ટિયર તરીકે આ ક્ષેત્રમાં યોગદાન આપી શકે છે.

(૪) દર્દીની સ્વાયત્તતા : પેલિઅન્ટિવ કેરનું ફીક્સ દર્દી અને તેની સંભાળદાયી વ્યક્તિ પર હોય છે. રોગ અને સારવારને લગતા દરેક નિષયોની તેઓની સાથે ચર્ચા કરવામાં આવે છે અને તેમાં દર્દીની સ્વાયત્તતા જળવાઈ રહે તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે.

(૫) ‘અમે તમારી સાથે છીએ’ : પેલિઅન્ટિવ કેરમાં દર્દી અને તેમનાં કુટુંબીજનોને ટીમ દ્વારા દ્યા નહીં પણ સહાનુભૂતિ (Empathy)થી સતત ‘અમે તમારી સાથે છીએ’ તેવી ભાવનાથી સારવાર આપાય છે. શક્ય હોય ત્યાં સુધી દર્દીને ઘરના વાતાવરણમાં, કુટુંબીજનોની વચ્ચે સારવાર મળે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

(૬) ઓછી ખર્ચાળ : પેલિઅન્ટિવ કેરનું આયોજન દર્દીના સામાજિક અને આર્થિક સાર તેમ જ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. શક્ય હોય ત્યાં સુધી ઉપલબ્ધ ઓટો અને તબીબી પદ્ધતિઓનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(૭) હોસ્પિસમાં : હોસ્પિસ એટલે ‘વિસામો’. હોસ્પિસ એ હોસ્પિટલ નથી કે નથી ધર. સાચું જોતાં તો તે બંને છે. જેમાં એક હોસ્પિટલ જેવી ખાસ સારવાર અને ધર જેવો પ્રેમ આપવામાં આવે છે. ખૂબ આગળ વધી ગયેલા રોગના તબક્કામાં દર્દીને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરી શકાય છે. હોસ્પિસ કે પેલિઅન્ટિવ કરનો ઉદ્દેશ્ય નથી જરૂરથી મૂલ્ય લાવવાનો કે નથી તેને ટાળવાનો! દર્દી તેના મૂલ્ય સુધી શક્ય તેટલો કાર્યક્રમ રહી શકે તેવી આધાર વ્યવસ્થા પૂરી પાડવાનો છે.

(૮) ઘર મુલાકાત દ્વારા : લાંબી માંદગીના અંતે ઘણી વખત દર્દને હોસ્પિટલ સુધી લાવવા શક્ય નથી હોતા. આવા સમયે જ્યાં પેલિએટિવ કેરની સેવાઓ ઉપલબ્ધ હોય તેવા સેન્ટરમાંની ટીમના સભ્યો ઘર મુલાકાત દ્વારા દર્દને સારવાર, નર્સિંગ કેર અને દવાઓ આપે છે.

ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ પેલિએટિવ કેરની સેવાઓ કરતી સંસ્થાઓ :

૧. ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ પેલિએટિવ મેડિસિન, ગુજરાત કેન્સર એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, સિવિલ હોસ્પિટલ કેમ્પસ, અસારવા, અમદાવાદ.

૨. પેલિએટિવ કેર અને હોસ્પિસની સેવાઓ, લાયન ભરત ક્ષત્રિય કોમ્પ્યુનિટી ઓન્કોલોઝ સેન્ટર, ધી ગુજરાત કેન્સર સોસાયટી, પ્રવીણનગર બસ સ્ટોપની સામે, વાસણા, અમદાવાદ.

૩. કરુણાલય હોસ્પિસ, શ્યામ ઓન્કોલોઝ ફાઉન્ડેશન, ઠાકરસી હોસ્પિટલ, અમદાવાદ.

૪. ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ રેડિયેશન ઓન્કોલોઝ, ગુરુ ગોવિંદસિંહ હોસ્પિટલ, જામનગર.

૫. પેલિએટિવ કેરની સેવાઓ, કિંખા હોસ્પિટલ, કરમસદ.

અન્ય કોર્પોરિટ કેન્સર સેન્ટરમાં નાના કે મોટા પાયે આ સેવાઓ ઉપલબ્ધ છે.

— ડૉ. ગીતા જોશી

તુલના કરવી એટલે દુઃખને નિમંત્રણ

વ્યક્તિના જીવનમાં આવતી પ્રત્યેક સમસ્યા વ્યથાનું સરનામું લઈને આવતી હોય છે. આવે સમયે એ ક્યારેક વર્તમાન સમસ્યાને ભૂતવા માટે પાછલા પગે દોડીને ભૂતકાળમાં આશરો લેતી હોય છે. ભૂતકાળનાં એ સુખોનું સ્મરણ એની વર્તમાનની વેદના વધુ ધેરી બનાવે છે. એને એનું ગમહું, બાળપણનું નિર્દોષ વાતાવરણ, ગોઠિયાઓ સાથેની ધીંગામસ્તી અને મુખ્યાવસ્થાનો આનંદ યાદ આવે છે અને તેની તુલનામાં વર્તમાન જીવન અતિ વ્યથાજનક લાગે છે.

તુલના એ ખતરનાક બેલ છે. એ ક્યારેય સંપૂર્ણ હોતી નથી અને તેથી અપૂર્ણ સરવાળાઓ કરીને વ્યક્તિ તુલના કરતો હોય છે. જીવનના બે સમયગાળાની, બે પરિથિતિની કે બે વ્યક્તિની સરખામણી ક્યારેય પૂર્ણ રૂપે સાચી હોતી નથી, આમ છતાં ભૂતકાળમાં વસનાર આવી તુલનાઓથી જીવતો હોય છે અને ધીરે ધીરે આ ભૂતકાળ એના વર્તમાન જીવન પર ઉદાસીનું આવરણ ઓઢાઈ દે છે.

ભૂતકાળનું સ્મરણ એને વર્તમાનનું વિસ્મરણ કરાવે છે અને એના ભવિષ્યનો છેદ ઉડાડે છે. વીતેલા યુગની વાતોના નિસાસાથી એ જીવે છે અને એની એ બેચેની એના આજના યુગને ખારો બનાવે છે. ભલે એ ભૂતકાળ આપજો હોય પરંતુ એ વીતી ગયેલી વાત છે. આજે આપણે કંઈ એ ભૂતકાળ નથી. ભૂતકાળની વિદાયમાં જ ભવિષ્યનું આગમન દૃપાયેલું છે.

એક અનંત્ય મૈત્રી

એક ઓછા ખેડાયેલા વિષયની, એક ઓછી ચચાયેલી વ્યક્તિની, એક ઓછું ધ્યાન અપાયેલા અનુબંધની આજે વાત કરવી છે. જગતના ઈતિહાસમાં ગુરુ-શિષ્યની કેટલીક અનુપમ જોડિઓ છે જેમાં બારમી સરીમાં થઈ ગયેલા સેન્ટ ફાન્સિસ અને સિસ્ટર કલેરા, સ્વામી વિવેકાનંદ અને ભગીની નિવેદિતા, મહર્ષિ અરવિંદ અને માતાજી કે મહાત્મા ગાંધી અને મીરાંબહેનનાં નામ સહેજે યાદ આવે. ગુરુ-શિષ્યની જોડિમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ-સ્વામી વિવેકાનંદની જેમ બે પુરુષ હોય કે ગંગા સતી-પાનબાઈની જેમ બે સ્ત્રી હોય ત્યારે અને એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી હોય ત્યારે વાત જરા જુદી એટલા માટે થઈ જાય કે તેમાં એક મનોવૈજ્ઞાનિક પરિમાણ આપોઆપ ઉમેરાય છે.

મહાત્મા ગાંધીના વિદેશી શિષ્યો અને સાથીઓની સંઘ્યા ઓછી નથી, પણ ગાંધીજીના કોઈ પણ વિદેશી શિષ્યો કે સાથી કરતાં મીરાંબહેન ઘણા લાંબા સમય સુધી અને સતત ગાંધીજી સાથે રહ્યાં છે - એમના આશ્રમોમાં, એમની સાથે પ્રવાસોમાં અને ૧૯૪૨ની લડત વખતે એમની સાથે જેલમાં પણ. અન્ય કોઈ વિદેશી સાથીઓ-શિષ્યોનો ગાંધી માટેનો ભાવ મીરાંબહેનની ગાંધીજી માટેની ઝંખનાની તોલે ન આવી શકે. એમાંના ઘણાખરા તો પોતાનાં સેવાકાર્યો માટે ભારત આવેલા ને ગાંધીજીને મળેલા. મીરાંબહેનનો તો ભારત આવવાનો ઉદ્દેશ જ ગાંધીજીના ચરણોમાં બેસવું એ હતો. સહજ, શાંત અને મૌન સમર્પણ વડે બાપુના વ્યક્તિત્વમાં પોતાને ઓગાળી દીધાં હતાં. પોતાની ઓળખ ભૂસી નાખી હતી. એટલે મહાત્મા ગાંધી વિશે તો અઢળક લખાયું છે, પણ મીરાંબહેન તેમનાં દીર્ઘકાલીન અને નિકટનાં સાથી, લગભગ એટલું જ આપણે જાણીએ છીએ. થોડા પત્રો અને મીરાંબહેનની આત્મકથા સિવાય મહાત્મા અને મીરાંના અનુબંધને સમજવા માટે આપણી પાસે કોઈ નક્કર આધાર નથી.

મીરાંબહેનમાં રહેલી યુરોપીય અંગતતાના કારણે પત્રો ચૂંટેલા જ પ્રકાશન પામ્યા છે અને આત્મકથામાં પણ મીરાંબહેને પોતાના મનને એટલું ખોલ્યું નથી. એમના શબ્દોની વચ્ચેની જગ્યામાં રહેલા મૌનને મળીએ, એ મૌનના અર્થે કળીએ તો વળી થોડાં થોડાં મીરાંબહેન મળી આવે ખરાં. મહાત્મા ગાંધી અને મીરાંબહેન વચ્ચે બંને મળ્યાં ત્યારે પહેલાંથી માંઠી મહાત્મા ગાંધીની હત્યાના ૧૫ દિવસ અગાઉ સુધી સતત પત્રવચાર ચાલ્યો હતો. આ પત્રો મીરાંબહેને જીવની જેમ જાળવ્યા હતાં. જેલવાસ દરમિયાન પત્રો ખોવાઈ ન જાય કે અંગ્રેજો તેનો નાશ ન કરે તે માટે મીરાંબહેને આ પત્રો કોઈ વિશાસુ મિત્ર પાસે કે કોઈ સંસ્થામાં સચ્યવાય એવી કાળજી લીધી હતી, પણ પોતે પ્રગટ કર્યા ત્યારે એમાંથી ચૂંટીને, કાપીકૂપીને. માંડ અડધા જેટલા. ‘ક્લેકટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી’માં પછીથી એ બધા પ્રગટ થયા. ૨૦૧૪માં ત્રિદીપ સુહુદ અને થોમસ વેબરે ‘બિલવેડ બાપુ’ નામના પુસ્તકમાં આ પત્રવચાર પ્રગટ કર્યો છે. મહાત્મા ગાંધી અને મીરાંબહેન વિશે લખવાના મારા વિચારનું બીજ આ પુસ્તક જ બન્યું છે.

ગાંધીજી, મીરાંબહેન અને અન્ય

મેદેલિન એડમન્ડ સ્લેડ. મહાત્મા ગાંધી અને મેદેલિનની ઉમરમાં તેવીસ વર્ષનો ફરક. મેદેલિનનો જન્મ થયો ત્યારે ગાંધીજી ઈંગ્લેન્ડમાં વકીલાતનું ભણીને ભારત પાછા આવી ગયા હતા. તેમના મોટા પુત્ર હરિલાલનો જન્મ ૧૮૮૮માં થઈ ચૂક્યો હતો. મુંબઈમાં વકીલાત જમાવવાના પ્રયત્ન કરતા મોહનદાસ ગાંધી શેડ અબ્દુલ્લાના કહેણાથી ભારતથી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા ત્યારે ઈંગ્લેન્ડમાં મેદેલિન એક વર્ષની હતી.

મેદેલિનના પિતા એડમન્ડ સ્લેડ બ્રિટિશ નૌકાદળના એડમિરલ હતા. તેમને ઘણો વખત - ક્યારેક તો બે બે વર્ષ દરિયાપાર રહેવું પડતું. તેવે વખતે મેદેલિનની મા દીકરીઓને લઈને પોતાના પિતાને ત્યાં મિલ્ટન હીથ ચાલી જતી. વીસ એકરની જમીન પર થોડા ઊચાંશમાં બંધાયેલું એમનું મકાન બળીયા અને મોટાં વૃદ્ધાશી ઘેરાયેલું હતું. એ જમાનામાં મોટર નહોતી. લોકો થોડા રાખતા. મિલ્ટન હીથમાં ઉમદા ઘોડાઓથી ભરેલો તબેલો હતો. ગાડીએ જોડવાના, સવારી કરવાના, શિકાર પર જવાના જુદા જુદા ઘોડા હતા. ઢોળાવ પર ઢોર રાખવાની કોછ, ગૌશાળા, મરધાંનું છાપદું અને હુક્કરનો વાડો હતો. મકાનમાંથી ડોકિંગ ખીણનો રણયામણો પ્રદેશ દેખાતો. નાની મેદેલિનને કુદરતી દશ્યો અને પ્રાણીઓ ગમતાં. વીસ એકર જમીનના ખૂણેખૂણાથી તે પરિચિત હતી. બાગમાં વૃક્ષોની છાયામાં કલાકો સુધી એકલી રમ્યા કરતી. ઘરમાં અંગ્રેજ શિસ્ત પણ હતી. ખાવાપીવાના, રમવાના, ફરવા જવાના, મોટાઓને મળવાના નક્કી કલાકો હતા. ફૂલ પણ કોઈ એક છોડ પરથી જ તોડવાનો નિયમ હતો. મેદેલિનને નિયમો પાળવા પણ ગમતા.

મેદેલિનના માતૃપક્ષના એક પૂર્વજી રોમાનિયાની એક ઘઉંવણી જિખ્સી કન્યાને પરણ્યા હતા. મેદેલિનમાં આ જિખ્સી વડાદીની ખાસિયતો ઉત્તરી હતી. તે ખડતલ ખેડુકન્યા જેવી દેખાતી. ગંભીર ચહેરા પર કાળશપડતા ભૂખરા-ચોકલેટી વાળ, લાંબું નાક અને તપખીરી રંગની ઘેરી આંખો શોભતાં. નાના તેને ઘોડેસવારી અને શિકાર શીખવતા.

યુરોપની સ્વતંત્ર આબોહવામાં ઊછરતી મેદેલિન એકાંતપિય અને મુક્ત મૃકૃતિની હતી. શાળાની દીવાલોનાં બંધન તેને ગણ્યાં નહીં ત્યારે માઝે તેને ઘરમાં રહીને ભણવાની

આટલી ભૂમિકા પછી હવે આપણે મહાત્મા ગાંધી અને મીરાંબહેનની અનન્ય મૈત્રી વિશે વિગતે વાત કરીએ.

મીરાંબહેનનો જન્મ ઈંગ્લેન્ડના સરી નામના પ્રાંતમાં, ૧૮૮૮ની સાલમાં. એમનું મૂળ નામ

વ्यवस्था કરી આપી. ત્યારે શેક્સપિયરનાં નાટકો ભજવાતાં, પરિવાર એ જોવા જતો, પણ નાટક જોવાની ઉતેજના અને થિયેટરનું ગુંગળાવી નાખે તેવું વાતાવરણ પણ મેલિનને માફક આવ્યાં નહીં. રજાઓમાં શહેરમાં ભષતી બહેન અને મામા તેમના મિત્રો સાથે આવે ત્યારે હરવાફરવા, ગાવાવગાડવા ને આનંદવિનોદમાં જોડે તેને મજા પડતી. અનેક વિષયો પર ચર્ચાઓ થતી. મેલિનનું બાળમન આ બધા સંસ્કારો જીલતું હતું ત્યારે તેઓ જે ઘરમાં રહેતાં હતાં તેનું નામ હતું ફિનિક્સ ફાર્મ. યોગાનુયોગ એ જ વખતે દક્ષિણ આફિકામાં ફિનિક્સ ફાર્મ સ્થાપી મોહનદાસ ગાંધી બ્રિટિશ સરકારની અન્યાયી નીતિઓ સામે લડત ચલાવી રહ્યા હતા. આ વર્ષોમાં લંડનથી બ્રાઇટન રસ્તે પહેલવહેલી મોટરગાડીની હરીજાઈ થઈ. ઘરમાં ટેલિફોન આવવા લાગ્યા હતા. આકાશમાં રાઈટ બંધુઓના વિમાનપ્રેમો ચાલતા હતા. યંત્રયુગ જરૂરી જામતો જતો હતો.

આ વર્ષો મહાત્મા ગાંધીના રાજકીય, નૈતિક, વૈચારિક ઘડતરનાં વર્ષો હતાં. દક્ષિણ આફિકામાં તેમણે ૧૮૦૩માં ઇન્ડિયન ઓપરિનિયન નામનું છાપું ખરીદ્યું હતું અને ૧૮૦૪માં ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી હતી. ૧૮૦૬ અને ૧૮૦૮માં દક્ષિણ આફિકાના ભારતીયોના પ્રતિનિધિ તરીકે લંડન જઈ આવેલા, ‘હિંદ સ્વરાજ’ રચ્યું. અહિસા અને સત્યના માર્ગ મક્કબમ પગલાં પાડ્યાં.

મેલિનની જિંદગી સરળ પ્રવાહે વહી ગઈ હોત, પણ નિયતિએ તેના દ્વારા કંઈક જુદું કરવાનું નિર્ભૂયું હતું. પ્રકૃતિની અસીમ શાંતિ, મહેનત કરતા માણસો, ધાર્ય પકવતી ભૂમિ, માયાળુ પ્રાણીઓ - આ બધાંમાં તેની ઊગતી ઊછરતી ચેતના વ્યાપતી હતી અને ત્યાર પદ્ધતીની શેષ ગહનતામાં રૂભી કશુંક તાગતી હતી. એ કશુંક શું હતું તે પકડાતું ન હતું. યુરોપના વાતાવરણમાં રહેલી મોકળાશે તેને પોતાની અંદર આકાર લઈ રહેલા વિશ્વને જોવાની અને પોતાનો જીવનમાર્ગ પસંદ કરવાની સહજ નિર્ભીક સ્વતંત્રતા આપી. એ સમયે ભારતની કન્યાઓને શું, યુવાનોને પણ આવો અવકાશ ભાગ્યે જ મળ્યો હશે.

અને તેને મળ્યું સંગીત. ડિશોરાવસ્થામાં પ્રવેશોલી મેલિને એક દિવસ બિથોવનની સોનાટા ઉં઱-ર સાંભળી. કલાસિક અને રોમેન્ટિક યુગ વચ્ચેની કરી સમો આ કલાકાર જર્મનીના બોન શહેરમાં જન્મેલો અને ઓસ્ટ્રીયાના વિયેનામાં માત્ર છિધન વર્ષની વયે મૂલ્ય પાંચો હતો. જીવનનાં અંતિમ વર્ષોમાં એ બહેરો થઈ ગયો હતો, પણ એ જ વર્ષોમાં તેણે ઉત્તમ સંગીત સર્જર્યું હતું એ જ્ઞાણી મેલિન ખૂબ નવાઈ પામી. બિથોવનની એક પદ્ધતિ એક સોનાટા સાંભળી-વગાડીને તે અજબ ભાવસૂષિંઘીં રૂભી ગઈ. માનવી માનવીમાં આવી સભરતા, આવી દિવ્યતા જગાડી શકે? ઓરડાના એકાંતમાં ધૂંટરિયે પડી તે રીઠી ઊઠી - ઓ ઈશ્વર, હું સો વર્ષ મોડી શા માટે જન્મી? મારી અને બિથોવનની વચ્ચે આટલું બધું અંતર કેમ મૂક્યું? બિથોવનને પામવાનો હવે તો એક જ માર્ગ હતો, તેના સંગીતને સમજવું અને લોડો સુધી પહોંચાડવું.

દરમિયાન પિતા ભારતના ઈસ્ટ ઇન્ડીઝ સ્ટેશનના વડા સેનાપતિ બન્યા અને પરિવાર ભારત આવ્યો. બે વર્ષ ભારતમાં રહ્યા એ દરમિયાન ત્યારની રીત મુજબ મેળાવડાઓ થયા. તેમાં મેલિનને બહુ રસ પડ્યો નહીં. પોતાની સુંદર ઓસ્ટ્રેલિયન ઘોડી પર સવાર

થઈ વહેલી પરોછે તે બેકબે વિસ્તારમાં લાંબી ઘોડેસવારી માટે ઉપડી જતી. ભારતના બે વર્ષના રોકાણ દરમિયાન તેઓ સિલોન અને પર્શિયન ગલ્ફમાં ફર્યા.

લંડન પાછા ફરીને મેડેલિન ફરી બિથોવનમય થઈ ગઈ. બિથોવનના સોનાટા વગાડવા માટે મશાહૂર પિયાનોવાદક લેમન્ડથી એ પ્રભાવિત હતી. ૧૯૧૪ના ઉનાળામાં પહેલા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ. યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાર પછી મેડેલિને ઈજલેન્ડમાં લેમન્ડના ત્રાણ કોન્સટટ ગોઠવ્યા. ઉમરની પચીસી પણ પાર કરી ન હતી એ મેડેલિન તેને પોતાને પણ ખ્યાલ ન આવે તેમ લેમન્ડને ચાહવા લાગી, પણ છઘન વર્ષના એ સ્કોટિશ કલાકાર મેડેલિનની આ લાગજાથી અજાણ હતા. ચર્ચના એકાંતમાં કલાકો સુધી પ્રાર્થના કરી મેડેલિને પોતાના મનને શાંત કર્યું અને બિથોવનની નજીક જવા બોન અને વિયેનાના પ્રવાસે ગઈ. પાછા ફર્યા બાદ સમાચાર મળ્યા કે નોબેલપ્રાઇઝ વિજેતા ફેન્ચ લેખક રોમાં રોલાંએ બિથોવનના જીવન પર ‘જિન કિસ્ટોફ’ નામની દસ ભાગની કાવ્યમય રચના કરી છે. તેને માણવા મેડેલિને ફેન્ચ શીખવું પડે. એ શીખવા તે ઝાન્સ ગઈ અને સ્વિટ્રાર્લેન્ડ જઈ રોમાં રોલાંને મળી પણ ખરી. તેના મનમાં કંઈક એવું ઊગી ગયું હતું કે રોમાં રોલાંની મુલાકાત પર બધો આધાર છે. વાતવાતમાં રોમાં રોલાંએ કહું કે તેમણે ‘મહાત્મા ગાંધી’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે જે છપાવા ગયું છે.

‘મહાત્મા ગાંધી કોણ છે ?’ તેણે પૂછજ્યું.

તેમનો થોડો પરિચય આપી રોમાં રોલાંએ કહું, ‘એ બીજા ઈસ્ટ પ્રિસ્ટ છે.’

પછી મેડેલિન ઈજિઝ ફરવા ગઈ. પાછી આવી ત્યારે પુસ્તક પ્રગટ થઈ ચૂક્યું હતું. ૧૯૨૪ની સાલ હતી. યુરોપને ગાંધીજીનો પ્રથમ પરિચય આ પુસ્તક દ્વારા થયો. પુસ્તકની નકલ ખરીદી મેડેલિન એકી બેઠકે વાંચી ગઈ. જેના વિના જીવન અધ્યરૂપ લાગતું હતું તે શું છે તે હવે સમજાયું. તેણે મહાત્મા ગાંધીના શરણે જવાનું હતું. સત્ય, અહિસા અને નિર્ભયતાના માર્ગ પોતાના દેશની કયડાયેલી જનતાની અને તેના માધ્યમથી સમગ્ર માનવજીતની સેવા કરનાર મહાત્માનું શરણ એ જ પોતાની પ્રાર્થનાઓનો જવાબ હતો તે મેડેલિનને સ્પષ્ટ દેખાયું. બીજું બધું ત્યાર પછી મિથ્યા થઈ ગયું. મહાત્મા ગાંધી પાસે જવું એ એક જ સત્ય તેના જીવનનો ધ્રુવતારક બની ગયું.

લંડન જઈ તેણે તેનાં માતાપિતાને વાત કરી. તેના હૃદયમાંથી ઊઠતી ગંભીર પ્રેરણ જોઈ માતાપિતાએ મંજૂરી આપી. દીકરીને બ્રિટિશ સલ્તનત સામે લડતા એક ભારતીયની શિષ્યા થવા માટે મંજૂરી આપવાનું એક બ્રિટિશ અમલદાર માટે સહેલું તો નહીં જ હોય, પણ ફરી એ જ યુરોપનું સ્વાતંત્ર્ય - પુખ્ત વયની દીકરી પોતાના જીવન માટે જે નિર્ણય કરે તેમાં વચ્ચે અવાય નહીં. મેડેલિને ભારત જવા પીએનાઓના જહાજમાં રિઝર્વેશન કરાયું, પણ તરત તેને ખ્યાલ આવ્યો કે મહાત્મા ગાંધી પોતાનો સ્વીકાર કરે તેવી લાયકાત મેળવવી જોઈએ, ત્યાર પછી જ ભારત જવાય. ફરી પીએનાઓની ઓફિસમાં જઈ તેણે એક વર્ષ પછીની ટિકિટ બુક કરાવી. ઉન કાંતવા-વણવાનું શીખવા માંડ્યું. પલાંઠી વાળીને બેસવા ને જમીન પર સૂવાની ટેવ પાડી ને દારુ-માંસ છોડ્યાં. ‘નવજીવન’ અને ‘યંગ ઇન્ડિયા’ બંધાવ્યાં અને ખાદી શોધવા માંડી. (કમશ)

- સોનલ પરીખ

બિશ્વિહાર છ એપ્રિલ ૨૦૧૯ 26

વિજ્ઞાન-વિશ્વ

ધરતી હરિયાળી બની રહી છે.

એક સારા સમાચાર એ આવ્યા છે કે દુનિયા પર ફેલાયેલા પ્રદૂષણને પરિણામે વૈશ્વિક તાપમાન વધવાનો ભય સામે આવ્યો એ માટેના ઉપાયોમાં વૃક્ષ ઉગાડો એ પ્રકારની રૂંબેશ શરૂ થઈ હતી. નાસાએ તેના ઉપગ્રહોના કેમેરા દ્વારા છેલ્લાં વીસ વર્ષનાં અવલોકનોના આધારે જણાવ્યું છે કે ચીન અને ભારતની ધરતી પર વધારે હરિયાળી ફેલાતી જોવા મળી છે. ભારત અને ચીન વધુ વૃક્ષો વાવો તથા ખેતી આધારિત પાક ઉત્પાદનોને લીધે ધરતીને હરિયાળી બનાવવાની દિશામાં મોખરે રહ્યા છે. નાસાએ તેના બે ઉપગ્રહો દ્વારા લીધેલી તસવીરોને આધારે આ વાત કરી છે. ‘નેચર સર્સ્ટેનિબિલિટી’ સામયિકના તાજેતરમાં પ્રગટ લેખને આધારે છેલ્લાં વીસ વર્ષની સરખામણીમાં સમગ્ર વિશ્વમાં હરિયાળીનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. આ લેખ પરથી જાણવા મળે છે કે ઈ. સ. ૨૦૦૦ની સાલમાં ભારત અને ચીનમાં હરિયાળી ધરતીનું પ્રમાણ ૨૫ % જેટલું હતું. વિશ્વની સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા આ બે દેશ હરિયાળી કાંતિમાં બીજા અન્ય દેશ કરતાં ઘણા આગળ છે. ૨૦૧૭માં બાહુરતમાં સાડા છ કરોડ વૃક્ષો રોપીને વિશ્વવિકિમ રચવામાં આવ્યો હતો.

બોસ્ટન વિશ્વ વિદ્યાલયના સંશોધકોના જણાવ્યા પ્રમાણે પૃથ્વીની હરિયાળીમાં પાંચ ટકાનો વધારો થયો છે જે એમજોનનાં સમગ્ર વરસાદી જંગલો જેટલું ક્ષેત્ર આવરી લે એટલું ગણી શકાય એમ છે.

નાસાના એમ્સ સંશોધન કેન્દ્રના વિજ્ઞાનીના જણાવ્યા પ્રમાણે પૃથ્વી પર વધતી જતી હરિયાળી અંગે પહેલાં તો એવું લાગ્યું કે તાપમાનના ફેરફાર અને ભેજ્યુક્ત વાતાવરણને લીધે આમ બન્યું હશે, પરંતુ નાસાના ટેરા અને એકવા ઉપગ્રહો દ્વારા મળેલી માહિતીને લીધે વિજ્ઞાનીઓએ સ્વીકાર્યુ કે માનવી પૃથ્વી ફરીથી હરિયાળી બને એ દિશામાં પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યો છે. માનવીના પ્રયત્નોની સફળતાનું પરિણામ ઉપગ્રહોની તસવીરો દ્વારા પ્રાપ્ત થયું છે.

પાણી ચોખ્યું કરતી ભૂંગળી

અમેરિકાના પર્યાવરણ સલામતી સંસ્થાએ પાણીને ગાળીને જંતુમુક્ત કરતી પ્લાસ્ટિકની ભૂંગળી-સ્ટ્રોનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપી છે. આપણે ઠંડા પીણાં પીએ ત્યારે ઘણી વખત પ્લાસ્ટિકની ભૂંગળીનો ઉપયોગ કરતાં હોઈએ છીએ. એવા જ આકારની આ સ્ટ્રો છે. પરંતુ તેની અંદર કેટલાંક રાસાયણિક પદાર્થો મૂકવામાં આવ્યા છે અને પાણી ગાળી શકાય

એ પ્રકારની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. પાણીને ચોખ્યું તથા જંતુમુક્ત બનાવવા માટે તેમાં સમય લાગતો નથી. સ્ટ્રોનો એક છેડો પાણીમાં અને બીજો છેડો મોઢામાં રાખીને તેનાથી પાણી પી શકાય છે. આ પ્રકારની સ્ટ્રો બનાવનારા ઉત્પાદકોનો એવો દાવો છે કે ગંધું પાણી પણ આ સ્ટ્રો વડે પીવાથી તે જંતુમુક્ત થઈને મોંમાં જાય છે. આ પ્રકારની સ્ટ્રો લગભગ ૫૦૦ લિટર જેટલું પાણી ચોખ્યું કરી શકે છે.

અનાજના ખેતરમાં આંસુ સારતો સાપ !

અરુણાચલ પ્રદેશના જીવવિજ્ઞાનીઓએ લોપા-રાદા જિલ્લામાં સાપની એક એવી પ્રજાતિ વિશે માહિતી આપી છે કે જેની આંખમાં આંસુ જેવાં કાળાં ધાબાં જોવા મળે છે.

વિશ્વમાં સાપની અનેક પ્રકારની અજાયબી ધરાવતી પ્રજાતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભારતના પૂર્વ ક્ષેત્રમાં પણ સાપની અનેક પ્રકારની પ્રજાતિ રહેવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ મળવાને લીધે જોવા મળે છે. જે નવી પ્રજાતિ જોવા મળી છે એ સાપની લંબાઈ સાયમની સાપ જેવી જ છે, પરંતુ આ સાપ એરી નથી. તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ હેબિયસ લેકીમા (Hebius lacrima) હશે. લેટિન ભાષામાં લેકીમાનો અર્થ આંસુ થાય છે. આથી એને અશુ સાપ એટલે કે આંસુ સારતો સાપ પણ કહી શકાય. ન્યૂઝીલેન્ડના એક સામયિક ‘જૂરેક્શા’માં આ સાપ વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે. આ સાપ ગૌહાટીના જીવવિજ્ઞાની જ્યાદિત્યને અનાજના ખેતરમાં જોવા મળ્યો હતો. સામાન્ય રીતે આ પ્રજાતિના સાપ જળચર હોય છે, જેનો ખોરાક નાની માછલી, ગરોળી અને દડકા હોય છે. આ સાપની આંખોમાં આંસુ જેવાં દેખાતાં કાળાં રંગનાં ધાબાં હોવાને લીધે આ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

વિશ્વભરમાં સાપની ઉંઘાંઘ જેટલી પ્રજાતિ જોવા મળે છે, જેમાં ભારતના પૂર્વોત્તર વિસ્તારની ૧૧૦ પ્રજાતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. અરુણાચલ પ્રદેશમાં પણ પ્રજાતિ જોવા મળે છે. છેલ્લા બે દાયકા કરતાં વધારે સમયગાળામાં અરુણાચલ પ્રદેશમાં જોવા મળતા કેટલાય જંતુ, કીટક અને ઉભયજીવી પ્રાણીઓ વિશે માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી છે.

પેન્સિલવેનિયાનું નર-માદા પક્ષી

આકાશમાં વિહાર કરતાં પક્ષીઓમાં નર અને માદા એમ બે પ્રકાર સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. હાલમાં જ અમેરિકાના પેન્સિલવેનિયામાં અર્ધનારીશરની કથા જેવું જ અડધું નર અને અડધું માદા પક્ષી જોવા મળ્યું છે. ‘નેશનલ જ્યોગ્રાફી’ના એક અહેવાલ અનુસાર પેન્સિલવેનિયાના એરિ શહેરમાં અડધું સિંદ્રિયા અને અડધું ભૂરા રંગનું પક્ષી જેફરી અને શિર્લે કાલ્ડવેલને જોવા મળ્યું. છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી તેઓ પોતાના આંગણામાં પંખીઓને દાઢા ખવડાવે છે એટલે અનેક પ્રકારનાં પક્ષી એમના જોવામાં આવ્યાં છે.

- કિશોર પંડ્યા

દિલ કો સુકૂન મિલે !

મન થાય એવું આપણે કેટલું કરતા હોઈએ છીએ? મન ફાવે એવું કે મન પડે એવું કરવાની આ વાત નથી. વાત છે મનમાં સળવળતી સંવેદનાઓની, વાત છે મનમાં ઊછળતી ઈચ્છાઓની અને વાત છે મનના કોઈ ખૂણે ધરબાઈ ગયેલાં કેટલાંક સપનાંઓને સજવન કરવાની! દરેક માણસમાં એક અત્યંત ઋજુ, ખૂબ જ સંવેદનશીલ અને પોતાની રીતે જવવા ઈચ્છતો એક માણસ વસતો હોય છે. આપણી અંદરથી જ ક્યારેક એ માણસ બહાર આવવા માટે તરફડતો હોય છે, કરગરતો હોય છે, આપણને કહેતો હોય છે કે કંઈક તો મને ગમે એવું, તને ગમે એવું કર. આપણે એને ટાપલી મારીને બેસાડી દઈએ છીએ. હમણાં નહીં. હમણાં બીજાં કામ છે. હમણાં એટલો સમય નથી.

દરેક વાત, દરેક વસ્તુ, દરેક ઈચ્છા કે દરેક કામ માટે કારણ હોય જ એવું જરૂરી નથી. કોઈ કારણ વગર આપણે શું કરીએ છીએ? મોટાભાગે તો કારણ વગર જે થતું હોય છે એ જ આપણને જિંદગીની નજીક લઈ જતું હોય છે. કારણ વગર પણ ક્યારેક કંઈક કરતા રહેવું જોઈએ. વરસાદની મોસમમાં હાઈવે પર કાર રોકી ખુલ્લામાં ઠડક ફીલ કરવા પાછળ કયું કારણ હોય છે? ચાની કીટલી પર દોસ્તો સાથે કોલેજની યાદો વાગોળીને આપણને શું મળતું હોય છે? કોઈ જૂનો મિત્ર કે બહેનપણી મળી જાય ત્યારે થોડીક વાર બેસને એમ કહેવા પાછળ કયો સ્વાર્થ હોય છે? માર્ક કરજો, જ્યારે આપણને એમ થાય કે મજા આવી ત્યારે તેની પાછળનું કોઈ કારણ હોતું નથી. હજારો કે લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને મજા નથી આવતી એ મજા ક્યારેક એમ જ, અચાનક જ આવી જાય છે.

ક્યારેક કોઈ ગજલ સાંભળીને મન બોલી ઉઠે છે કે ‘વાહ! ક્યા બાત હૈ.’ વરસાદમાં કોઈ શિશુને છબછબિયાં કરતું જોઈને ચહેરા પર એમ જ હાસ્ય છિવાઈ જાય છે. પરવતની ટોચે ઠડા પવનનો સુસવાટો વાતો હોય ત્યારે એવું થઈ આવે છે કે આંખો ખુલ્લી રાખીને આને માણી લઉં કે પછી આંખો બંધ કરીને આ ટાઢકને મારી અંદર ઉતારી લઉં. ખુશી ક્યારેય પ્લાનિંગથી નથી આવતી. એ બસ આવી ચડતી હોય છે. આપણને પકડતાં આવડાં જોઈએ. સમય આપણને તક પણ આપતો હોય છે, પણ આપણે આંખ આડા કાન કરી દેતા હોઈએ છીએ. હમણાં નહીં, નવરાશ મળે ત્યારે. નવરાશ મળતી નથી. હતાશ ન થવું હોય તો થોડીક નવરાશ મળતી રહે એનું ધ્યાન રાખજો.

બે મિત્રો કારમાં જતા હતા. અચાનક એક મિત્રે કહું કે એક મિનિટ, કાર રોક તો. કાર રોકાઈ. એ મિત્રે પોતાની સાથે લીધેલા નાસ્તાનો ડો હાથમાં લીધો. રોડના કિનારે એક પાગલ માણસ પાંદડાં સાથે રમતો હતો. તેની બાજુમાં બેસીને પૂછ્યું, ‘નાસ્તો કરીશ?’ પાગલે કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. પણ-બે પણ સામે જોઈ પાછો પાંદડાં સાથે

રમવા લાગ્યો. પેલા મિત્રો નાસ્તો આખ્યો. પાગલે એ નાસ્તો લીધો અને પોતાની મસ્તીમાં જ રહીને ખાધો. મિત્ર એ દશ્યને ફીલ કરતો રહ્યો. થોડી વાર બેસીને એ ઊભો થયો. પાગલ સાથે બે ક્ષણ માટે આંખો મળી. મિત્રે કહ્યું, ‘બાય.’ પાગલે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. કદાચ એના અલોકિક વિશ્વમાં એવી કોઈ ફોર્માલિટીનો રિવાજ નહીં હોય!

કારમાં બેસીને મિત્રને કહ્યું, ચલ. ગાડી ચાલી. માત્ર પાંચ-દસ મિનિટનો જ આ પ્રસંગ હતો. મિત્રે પૂછ્યું, ‘કેમ તને અચાનક આવું મન થઈ ગયું?’ મિત્રે જવાબ આપ્યો, ‘બસ એમ જ કોઈ કારણ ન હતું. એ પાગલને જોઈને વિચાર આવ્યો કે કેવો એની મસ્તીમાં છે, કેવો પાંદડાંથી રેમે છે. મને પણ મન થઈ આવ્યું કે ચાલને હું પણ થોડીક મારી મસ્તીમાં જવું. આપણે ડાઢા લોકો પાસે ડાઢા હોવાનો ડેળ કરતા હોઈએ છીએ. ક્યારેક એવો વિચાર આવે છે કે પાગલ સાથે થોડીક વાર પાગલ થઈ શકતું હોત તો કેવું સારું?’ મિત્રે હસીને કહ્યું કે, ‘તું કંઈ કમ પાગલ નથી! અચાનક સિરિયસ થઈને કહ્યું કે દોસ્ત, કદાચ આ જ સાચું છે, કદાચ આપણે આપણા માટે આટલું જ જીવતા હોઈએ છીએ! જ લે જરા... એવું ગીત ગાઈને મન મનાવી લઈએ છીએ કે થોડુંક જીવી લીધું, એવું કહીને પણ આપણે ભ્રમમાં જ જીવતા હોઈએ છીએ. ખરેખર આપણે કેટલું જીવતા હોઈએ છીએ?’

મન મારીને જીવતાં આપણાને ફાવી ગયું છે. આપણે જ મનનું માથું કચડી નાખીએ છીએ અને પછી ફરિયાદો કરતા હોઈએ છીએ કે મજા નથી આવતી, જિંદગી જેવું કંઈ લાગતું જ નથી. એક પતિ-પત્ની ઘરે બેસીને ટીવી જોતાં હતાં. ટીવી પર એક હિલસ્ટેશનની સ્ટોરી આવતી હતી. અત્યારે ત્યાં આઝૂલાદક વાતાવરણ છવાઈ ગયું છે. મસ્ત નજરો છે. પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય છલોછલ છે. આ જોઈને પતિ બોલ્યો કે, ‘મન તો એવું થાય છે ને કે તારી સાથે આ સ્થળે ચાલ્યો જાઉં, પણ મેળ ખાતો નથી. રજ મળે એમ નથી.’ પત્નીએ કહ્યું કે ‘તારી વાત સાચી છે. અત્યારે તું નીકળી શકે એમ નથી. ત્યાં તો જ્યારે જવાશે ત્યારે જશું, પણ અત્યારે તને બહાર નીકળતાં કોણ રોકે છે? અહીં પણ કુદરતી વાતાવરણ છવાયેલું છે, અહીં પણ એવાં સુંદર દશ્યો સર્જય છે, આપણી પાસે હજુ બે કલાક છે. ચાલ, એક કલાક ચકર મારી આવીએ.’ મોટી ઈંચાઓ પૂરી થઈ શકે એમ ન હોય ત્યારે નાની નાની ખાહિશો માણણતાં આપણાને કોઈ રોકી શકતું નથી. સમય ક્યારેક ચોરવો પડતો હોય છે. ઓફિસથી ઘરે આવતી વખતે ક્યારેક કુદરતનો નજરો માણી લેવાનો હોય છે, કાર પ્રાઈવ કરતી વખતે રેઝિયો પર આવતું કોઈ ગિત ગણગણી લેવાનું હોય છે, થોડીક ક્ષણો આંખો બંધ કરીને પોતાની અંદર નજર નાખી લેવાની હોય છે. જિંદગી સુંદર છે એ વાત યાદ કરીને આપણે દરરોજ એની સામે રાઈટની નિશાની કરતા રહેવાનું હોય છે. મનને મારો નહીં. મનને તો થોડી જ પળો જોઈતી હોય છે. રોજ થોડાક સમયને માણી લો તો જિંદગીનો થાક નહીં લાગે, રોજ મનને થોડું થોડું મારતા રહેશો તો એક સમય એવો આવશે કે મન સાવ જ મરી ગયું હશે. ડિપ્રેશન એ બીજું કંઈ નથી, પણ મનનું કામચલાઉ મોત છે. આ મોત એટલા

માટે આવે છે, કારણ કે આપણો આપણા હાથે જ મનને મારી નાખ્યું હોય છે. એનું ગળું ધોંટી નાખ્યું હોય છે. જિંદગી જીવવી હોય તો મનને મરવા ન દેશો.

એક હોકરી સમય મળે ત્યારે અનાથ આશ્રમ પહોંચી જાય. આશ્રમમાં રહેતાં બાળકો સાથે રહે. એમને વાર્તા કહે. મસ્તી કરે. એક વખત તેની બહેનપણી પણ એની સાથે અનાથ આશ્રમમાં ગઈ. બહેનપણીનું કામ જોઈને એ ખુશ થઈ. બંને ત્યાંથી નીકળ્યાં પછી બહેનપણીએ કહ્યું કે, ‘દિયર, તું બહુ સરસ કામ કરે છે. આ મા-બાપ વગરનાં છોકરાં જોઈને દયા ઉપજે છે. તું એ લોકોને ખુશ કરીને પુષ્યનું કામ કરે છે.’ આ વાત સાંભળીને તેની બહેનપણીએ કહ્યું, ‘એક મિનિટ, હું અહીં કોઈ પુષ્ય કમાવા નથી આવતી, એટલા માટે પણ નથી આવતી કે અનાથ બાળકોને મજા કરાવું, હું તો મારા માટે આવું છું. મને અહીં મજા આવે છે. મને અહીં ગમે છે. એ છોકરાં તો એની રીતે મજા કરી જ લેશો, એકેય પાસેથી તેં એવી વાત સાંભળી કે એ મજામાં નથી? હું એ લોકો માટે કંઈ નથી કરતી, હું તો મારા માટે કરું છું. આઈ ફીલ ગુડ, આઈ ફીલ રિલેક્સ, આઈ ફીલ ચેન્જ એન્ડ આઈ ફીલ એનરિચ!

આપણો સવાલ એ છે કે આપણો કોઈ સારું કામ પણ કોઈના માટે કરતા હોઈએ છીએ. આપણા માટે કરતા નથી. મંદિરે પણ જાણે આપણે ભગવાનને સારું લાગે એટલા માટે જતા હોઈએ એવું ક્યારેક લાગે! ભગવાન નારાજ ન થઈ જાય કે કોપાયમાન ન થાય અને આપણા પર કૃપા વરસાવતો રહે એ માટે મંદિર જનારાઓની સંખ્યા નાનીસૂની નથી.

એક માણસ હતો. ક્યારેય મંદિરે ન જાય. એક વખત એક વડીલે તેને પૂછ્યું, ‘તું ક્યારેય મંદિરે નથી જતો?’ પેલાએ કહ્યું કે, ‘જાઉં છું ને. જ્યારે મને એવી જરૂર લાગે કે હવે ભગવાને મને મદદ કરવી પડશે ત્યારે હું જાઉં છું. બાકી કારણ વગર હું એને હેરાન નથી કરતો. ડોક્ટર પાસે પણ આપણો બીમાર પડીએ ત્યારે જ જઈએ છીએ ને? મંદિરે ન જાઉં ત્યારે હું ભગવાનને યાદ કરીને કહી દઉં છું કે, આજે મારી ચિંતા ન કરતા. હું ઓકે છું. કામ પડશે તો કહીશ. એ મને રોજ તથાસ્તુ કહે છે.’ એક વખત તો હું બગીચામાં ફૂલનો ક્યારો સાફ કરતો હતો ત્યાં ભગવાન આવ્યા અને મને પૂછ્યું કે કેમ છે? મેં તેમને સામો સવાલ કર્યો કે અરે ભગવાન! તમે અહીંયા? ભગવાને કહ્યું કે મને પણ ક્યારેક બહાર આવવાનું મન ન થાય? હકીકતે હું તો બહાર જ હોઉં છું, એ તો એ લોકો માને છે કે હું ત્યાં છું.

તમે છેલ્લે તમને મજા આવે એવું શું કર્યું હતું? બીજો સવાલ, તમને મજા આવે એવું ક્યારે કર્યું હતું? દિલ કો સુકૂન મિલે એવું કર્યીક કરતા રહો. રોજેરોજ થોડીક કાણો તો જીવો, થોડુંક તો હસ્સો, થોડાક તો હળવા રહો. આપણે પરફેક્ટ થવાની પ્રેક્ટિસ કરતા રહીએ છીએ, પણ રિલેક્સ રહેવાની રિધમને સમજતા જ નથી. આપણી અંદર પણ એવું ઘણુંબધું જીવનું હોય છે જેને ઝંખના જાગતી રહે છે, એને પંપાળતા રહો તો જિંદગીથી ક્યારેય કંટાળશો નહીં!

— કૃષ્ણકાત ઊંડકટ

ગુજરાત વિશ્વકોશમાં ચોઝાયેલો ગુજરાતી વિકિસ્રોતનો કાર્યશિબિર

વર્તમાન ડિજિટલ યુગમાં પુસ્તકોમાં સચ્ચાયેલું સાહિત્ય ઈન્ટરનેટ દ્વારા જનસમૃદ્ધાયને તથા આવનારી પેઢીને સુલભ થાય એ ખૂબ જરૂરી છે. આ માટે વિવિધ પ્રકારની સંસ્થાઓ કાર્યરત છે જેમાંની એક છે 'ગુજરાતી વિકિસ્રોત' (Gujarati Wikisource). વિકિસ્રોત એક એલું ઓનલાઈન સહિતારું પુસ્તકાલય છે જેમાં મુક્ત (copyright free) સાહિત્ય પ્રકાશનો મળી રહે છે અને જેનું સંચાલન ગુજરાતી વિકિસ્રોત પરના સ્વયંસેવકો કરે છે. આ પુસ્તકો ઉપલબ્ધ કરવાનું અને આ પુસ્તકાલયનું સંચાલન કરવાનું કામ સાહિત્યમાં રસ ધરાવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ કરી શકે છે. આ ઑનલાઈન પુસ્તકાલય પર સ્વયંસેવકો દ્વારા અત્યાર સુધીમાં ૧૨૦થી વધુ પુસ્તકો ડિજિટાઈઝ કરવામાં આવ્યા હતું. આ પુસ્તકો કોઈ પણ વ્યક્તિ દુનિયાના કોઈ પણ છેઠેથી વિનામૂલ્યે પોતાના મોબાઇલ કે કમ્પ્યુટર વગેરે પર વાંચી શકે છે.

આ ઉમદા પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધે અને વધુ સાહિત્ય વધુ લોકો સુધી પહોંચે એ ઉદ્દેશ્યથી તારીખ ૨૩-૨૪ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૮ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ખાતે ગુજરાતી વિકિસ્રોત મેળાવડો અને કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ગુજરાતનાં વિવિધ સ્થળોએથી, વિવિધ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત એવી ૧૪ વ્યક્તિઓએ ભાગ લીધો હતો.

આ કાર્યશાળાનું આયોજન ગુજરાતી વિકિસ્રોત સમૃદ્ધાયે કર્યું હતું. બે દિવસની કાર્યશાળા દરમિયાન વિકિસ્રોત પર કરવામાં આવતા પુસ્તક-ડિજિટાઈઝેશનનાં વિવિધ પાસાંઓને આવરી લેવામાં આવ્યા હતાં. ભાગ લેનાર મિત્રોને તાલીમ આપવા માટે CIS(સેન્ટર ફોર ઈન્ટરનેટ એન્ડ સોસાયટી)ના પ્રતિનિધિઓ શ્રી જ્યંત નાથ અને શ્રી ટિટો દાત ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કાર્યશાળાના પહેલા દિવસે વિકિસ્રોતનો પ્રાથમિક પરિયય તથા તેમાં યોગદાન માટેની માહિતી વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ ભાગ લેનાર સભ્યોને પ્રાયોગિક મહાવરો કરાવવામાં આવ્યો હતો, જેમાં સભ્યોએ વિકિસ્રોત પર પુસ્તક ડિજિટલ સ્વરૂપે ચઢાવવા માટે કરવી પડતી અતઃથી ઈતિ એવી દરેક કાર્યપદ્ધતિનો મહાવરો કર્યો હતો : જેમ કે, પુસ્તક પસંદ કરવું, તેના કોપીરાઇટ ચકાસવા, પુસ્તક ક્યાંથી અને કેવી રીતે મેળવવું, તેને સ્કેન કરવું, ઈન્ટરનેટ પર ચઢાવવું, OCR(Optical Character Recognition) દ્વારા તેનો ડિજિટલ અક્ષરદેહ બનાવવો, તેની ભૂલશુદ્ધિ, પૂર્ફરીંગની પ્રક્રિયા, પ્રકરણ-નિર્માણની પ્રક્રિયા.

કાર્યશાળાના બીજા દિવસે માર્ગદર્શકોએ વિકિસ્રોત વિશેની ટેકનિકલ માહિતીઓ આવરી લીધી હતી. જેમાં વિકિસ્રોત પરનાં ટૂલ્સ અને ગેજેટ્સ તેમજ વિકિપોઝિક્ટ પર

વપરाता વિવિધ પ્રકારના કોપીરાઇટ દર્શાવતા લાઈસન્સ વિશેનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું. આ દરમિયાન કોપીરાઇટ હેઠળ રહેલું સાહિત્ય સર્જકની મંજૂરીથી કેવી રીતે વિકિઓત પર ચઢાવી શકાય તેની માહિતી પૂરી પાડવામાં આવી હતી. જેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે કોઈ પણ પુસ્તકના કોપીરાઇટ OTRS (Open-Source Ticket Request System) દ્વારા મુક્ત કરી શકાય છે.

કાર્યશાળા દરમિયાન વિકિઓતના આ ઉમદા ધ્યેય અને કાર્યપણાલીથી પ્રભાવિત થઈને ત્યાં ઉપસ્થિત સભ્ય અને પ્રાધ્યાપક ડૉ. દીપક બાનુશકર ભવે તેમનું પુસ્તક ‘ગુજરાતી નાટ્યવિવેચન’ તથા શ્રી સર્હદ શેખે તેમનાં બે પુસ્તક ‘મધ્યયુગના પ્રસિદ્ધ મુસ્લિમ વૈજ્ઞાનિકો’ અને ‘સફળતાના સોપાન’ CC-BY-SA લાઈસન્સ (ફી લાઈસન્સ) હેઠળ મુક્ત કર્યા હતાં. આ પહેલાં શ્રી જ્યબિઝ્યુ ટ્રસ્ટ દ્વારા ત્રણ પુસ્તકો આ જ લાઈસન્સ હેઠળ મુક્ત કરવામાં આવેલ છે, જેમાંથી બે પુસ્તકના રિજિટાઇઝેશનનું કામ પૂર્ણ થઈ ગયેલ છે.

કાર્યશાળાની પૂર્ણાહૃતિ કરતાં ભાગ લેનાર સભ્યોએ ભવિષ્યની યોજનાઓ પર ચર્ચા કરી હતી અને અમુક ઉદ્દેશ્યો ઠરાવ્યા હતા : જેમ કે, કોલેજ-યુનિવર્સિટીઓમાં જઈને આ કાર્યનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવો અને વધુમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાધ્યાપકો, ગ્રંથપાલોને આ કાર્યમાં જોડવા માટે જાગૃત કરવા, જે-તે લેખકોનો સંપર્ક કરી તેમનાં પુસ્તકો ફી લાઈસન્સ હેઠળ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો, વધુ સભ્યોના સહભાગ થકી રિજિટાઇઝેશનનું કામ જરૂરી બનાવવું, ગ્રંથાલયોના સહયોગ થકી વધુ કોપીરાઇટ ફી પુસ્તકો મેળવવા અને સ્કેન કરવા. વિકિઓત સમુદ્ધાયના સભ્યોએ આ ઉપકમના આયોજન માટે સ્થળ ઉપલબ્ધ કરાવવા બદલ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનો આભાર માન્યો હતો.

— અનંત રાહીડ

આગામી કાર્યક્રમો

❖ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભર્દંકર વિધાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશેષીના ઉપક્રમે એપ્રિલ મહિનામાં નીચે મુજબ બે વ્યાખ્યાનો સાંજે સાડા પાંચ વાર્ષે શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યાં છે :

૧૧ એપ્રિલ ૨૦૧૯, શુક્રવાર : વિષય : લોકશાહીના સામેના પડકારો
વક્તા : શ્રી પી. કે. લહેરી

૨૩ એપ્રિલ ૨૦૧૯, મંગળવાર : વિષય : ફિલ્મ : આઈન્સ્ટાઇન એન્ડ ઓડિઝન
(સમય મર્યાદા-૮૦ મિનિટ)

૧૮૧૪માં આઈન્સ્ટાઇને સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત આપ્યો અને જણાવ્યું કે તારાઓમાંથી આવતો પ્રકાશ સીધી રેખામાં પૂર્વી પર પહોંચતો નથી, પણ વળાંક લઈને પહોંચે છે. બ્રિટિશ વિજ્ઞાની આર્થર સ્ટેન્લી ઓડિઝનને સંશોધન પ્રવાસ કરીને આ સિદ્ધાંતને સાચો ટેરવ્યો. ફિલ્મમાં આઈન્સ્ટાઇનની ભૂમિકા એ-ડી અર્કસિ અને ઓડિઝનની ભૂમિકા ડેવિડ ટેનન્ટે ભજવી છે. આ ફિલ્મની સમીક્ષા કરશે શ્રી અમિતાભ મહિયા અને આઈન્સ્ટાઇન વિશે વક્તવ્ય આપશે કુમારપાણ દેસાઈ.

ગદ્યવિશ્વ

(સર્જનાત્મક સાહિત્ય, વિષેચન અને સંશોધનનો ગદ્યોત્સવ)

❖ ૧૧ એપ્રિલ ૨૦૧૯, શુક્રવાર : સાંજના ૫-૩૦

શ્રી સ્વાતિ મેઢનું ‘મારા પ્રવાસો અને મારા અનુભવો’ વિશે વક્તવ્ય અને તેમના પ્રવાસ-નિબંધનું પઠન અને ચર્ચા.

વિશીષ કાર્યક્રમ

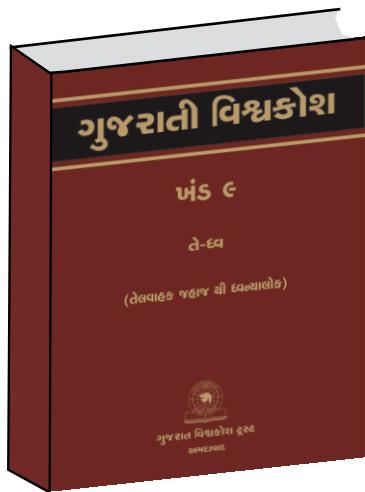
❖ ૨૦ એપ્રિલ ૨૦૧૯, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦

શ્રી કુમારપાણ દેસાઈના પુસ્તક ‘પરમનો સ્પર્શ’ના વિમોચન પ્રસંગે ‘તહોમતનામું’ શીર્ષકથી હાસ્યરસના એક કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યક્રમમાં લેખક પર તહોમતનામું મૂકવામાં આવશે, જેમાં સર્વશ્રી અમર ભણ, અર્યન ત્રિવેદી, આશિષ કક્કડ, રત્નિલાલ બોરીસાગર, નિસર્ગ ત્રિવેદી તથા અન્ય કલાકારો ભાગ લેશે.

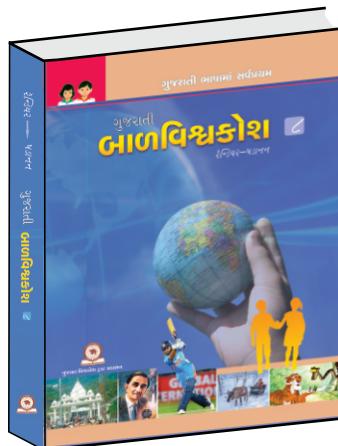
અન્ય

❖ ૬ એપ્રિલ ૨૦૧૯, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦

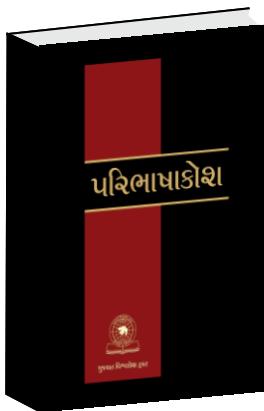
કવિશ્રી નાનાલાલના જન્મનિન(ગુરીપટ્ટો)ના પ્રસંગે મહાકવિ શ્રી નાનાલાલ સ્મારક ટ્રસ્ટ દ્વારા આયોજિત કાર્યક્રમ : શ્રી યોગેશ જોધી ‘કવિશ્રી નાનાલાલની કવિતામાં કલ્પના વૈભવ’ વિશે વક્તવ્ય આપશે. અધ્યક્ષસ્થાને શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ રહેશે અને એ પણી કવિ શ્રી નાનાલાલનાં ગીતોની અમર ભણ દ્વારા પ્રસ્તુતિ થશે.

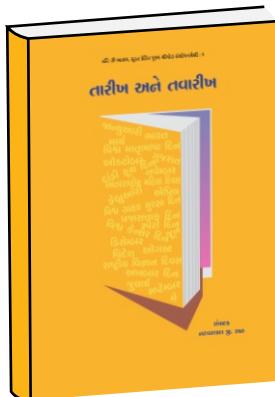
ગુજરાતી વિશ્વકોશ
ગ્રંથશ્રેણી ૧થી ૨૫ ગ્રંથોની
કિંમત ₹ ૨૭,૬૦૦ છે,
જે ₹ ૨૦,૮૨૫માં મળશે.

ગુજરાતી ભાગવિશ્વકોશ
(ભાગ ૧ થી ૮)
કિંમત ₹ ૬૦૦૦ છે,
જે ₹ ૫૭૫૦માં મળશે.

પરિભાષાકોશ
કિંમત ₹ ૪૦૦/-
જે ₹ ૩૦૦માં મળશે.

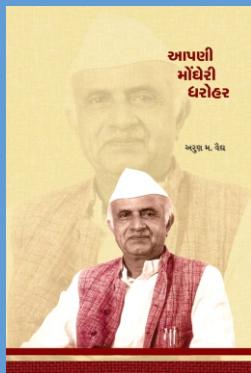
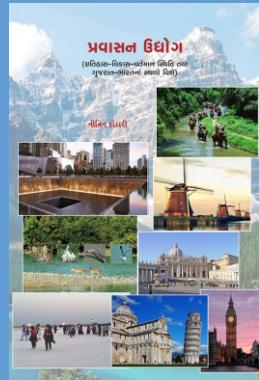
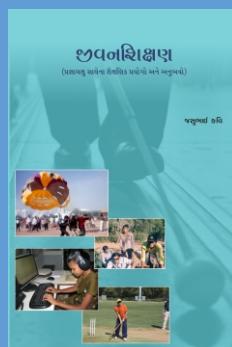
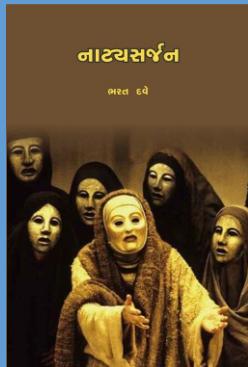
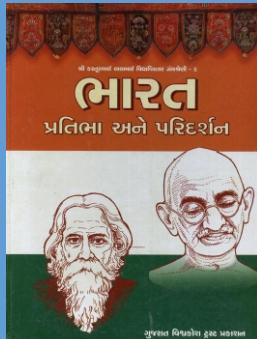

તારીખ અને તવારીખ
કિંમત ₹ ૬૦૦
જે ₹ ૪૫૦માં મળશે.

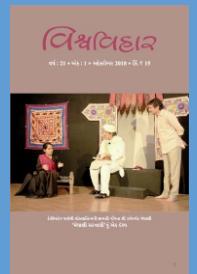
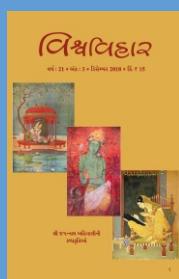
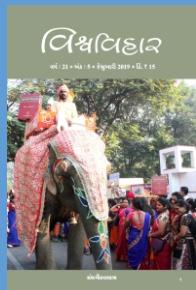
RNI No. GUJGUJ/1998/4459. Permitted to post at Ahd PSO On 5th every month under postal Regd. No. GAMC 1375 2018-20 issued by SSP Ahmedabad-9 Valid Upto 31-12-2020

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા વિવિધ ગ્રંથશ્રેણી અંતર્ગત વિવિધ વાચનસામગ્રી ધરાવતાં ‘ગુજરાત’, ‘ભારત’, ‘કેન્સર’, ‘માનવ જનીનવિજ્ઞાન’, ‘પર્યાવરણ-સંહિતા’ વગેરે ૬૩ જીટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે.

વિશ્વની ગતિવિધિ સાથે તાલ મિલાવતું ગુજરાતી વિશ્વકોશાનું સંપર્કપાત્ર
વાર્ષિક લવાજમ ૧૫૦/- રૂ.

આ પ્રકાશનો ૨૫ % વળતરથી ઉપલબ્ધ થશે.

મુખ્ય વિકેતા અને પ્રાપ્તિસ્થાન

ગુર્જર એજન્સીઝ, રત્નાપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, ફોન: ૨૨૧૪૪૬૬૭, ૨૨૧૪૫૬૬૦

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

૫૧/૨, રમેશપાઈ સોસાયટીની બાજુમાં, વિશ્વકોશ માર્ગ,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧ ત

